

2013

109.

Լայ

960

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԵԼԷՈՆՍԿԻ

РА
14726

47

Մ Ա Ր Դ Կ Ա Յ Ի Ն Կ Ե Ա Ն Ք Ի

Վ Ա Ի Ճ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ն Պ Ա Տ Ա Կ Ը

Քարգմանեց

Խաչատուր Քահանայ Փանեանց

797
727

Վ Ա Ղ Ա Ր Ե Ա Պ Ա Տ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՍԻ ՆԹՈՒՈՅ Ս. ԷՋՄԻՆՅԵՒ

1901

9032

Дозволено Цензурою 14 Марта 1901 г. г. Тифлисъ.

960-2013

т. В. 955

Մ Ա Ր Դ Կ Ա Յ Ի Ն Կ Ե Ա Ն Ք Ի Վ Ա Խ Ճ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ն Պ Ա Տ Ա Կ Ը

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

I

Կեանքը մարդու համար մի մեծ բարիք է, անգնահատելի մի գանձ: Կեանքի և նրա վիճակների մէջ, նրա գաղանխքների ու բաղմազան արտաքին հանգամանքների մէջ, նրա ոյժերի ու իրան յատուկ գործողութիւնների մէջ՝ պարունակուում է մարդու համար բաւականութեան, ուրախութիւնների և վայելչութեան մի անսպառելի աղբիւր: Մարդուն ուրախացնում են նոյն իսկ զուտ մարմնական հանգամանքներ, որոնք նա զգում է շօշափում է, ինչպէս օրինակ՝ պատանեկութեան կենսական ոյժերի կատարեալ բողբոջիլը, կատարեալ առողջութիւնը և հանգըստութեամբ ամրապնդած կողմնւածքի զուարթութիւնը: Գոյութեան տպաւորու-

Թիւնները, որ ստանում ենք մեզ շրջապատող բնութիւնից, պատճառում են շատ պայծառ, թէև անցողական զգացմունքներ: Բնութիւնը մերթ մարում թալկանում է, մերթ նորից կենդանանում և արտայայտուում բազմապիսի երևոյթներով, որոնք հիացնում են մարդուն կամ իրանց վսեմութեամբ, կամ թէ գերում են իրանց խաղաղ չքնաղութեամբ և զիւթիչ գեղեցկութեամբ: Այնուհետև մարդս վայելում է մի շարք անընդհատ յաջորդող բաւականութիւնների, ձգտելով զանազան նպատակների և որոշ կերպով պատկերացնելով իւր ձգտումների առարկաները և յաջողութեամբ հեռացնելով արդելք լինող բոլոր խոչընդոտները՝ վերջապէս հասնում և տիրապետում է նրան: Սակայն մեզանից իւրաքանչիւրի ուրախութիւնները կարող են լինել էլ աւելի մաքուր և կայուն այն ժամանակ, երբ մենք անջատուելով մարմնական և առհասարակ արտաքին աշխարհից, խորատուզուենք մեր մէջ և կենդրոնանանք մեր հոգևոր կեանքի շրջանակում: Այստեղ, յիշողութեան պահպանութեամբ, մտաւոր հայեացքի առաջ, ծագում են անցեալի պատկերները, պատկերներ՝ որոնք թանգ են մեր սրտի համար, որոնք լուսաւոր են և ժամանակի ընթացքում մաքրուած ու զտուած

ամեն պահասութիւններից: Նրանք պատկանում են անդարձ անցեալին, որի մասին մտածելիս՝ մարդու սիրտը լցուում է տըխրութեամբ, իսկ նրա հետ շփուելուց՝ մարդու հոգին աւելի զտուում ու քնքշանում է: Այստեղ՝ հոգեւոր կեանքի մէջ, երեւակայութիւնն ստեղծում է ապագայի իդեալները, որոնց մէջ պարունակուում է այն ամենը, ինչ որ ծանօթ է մարդուն, այն է՝ ամենալաւը և ամենագեղեցիկը: Այդ գաղափարների իրագործումը հեռու, աւելի հաւանական՝ անհասանելի է: Բայց հէնց նրանց պարզ կերպով միայն մտաբերելն էլ մարդու հոգին լցնում է քաղցր յուզմունքով: Այստեղ վերջապէս գործում է խելքը և միտքը կատարում է իւր գործը: Բայց խելքի գործունեութիւնը և մտքի կենդանի ու անդադրում աշխատանքը, ինքն ըստ ինքեան, կեանքի միւս կողմերից անկախ, ամենամեծ վայելչութեան մի անսպառ գանձ է: Գտնել հատ հատ փաստերի և երևոյթների մէջ եղած կապը, եզրակացութիւններ հանել, թափանցել մարդկանց գործողութիւնների ու յարաբերութիւնների մէջ, գուշակել այդ գործողութիւնների և յարաբերութիւնների գաղտնի զսպանակները, տեսնել, — հազիւ ձեռք բերած փաստերի հիման վրայ՝ անձնական

բարեկամութեան, մասնակցութեան և ընկերական պարզամտութեան շնորհիւ, — պատրանք, կեղծիք և թաղցրած ամենաչնչին չարիքը, իսկ ցամաք, կոպիտ բնութեան մէջ, որից մեծամասնութիւնը խորշում է, — ոսկէ սիրտ. հետեւել հոգու իսկական շարժողութիւններին, — այս բոլորն՝ այնպիսի վսեմ գուարճութիւններ են, որպիսիք չի կարելի համեմատել ո՛չ մի բանի հետ և որ ո՛չ մի բանի հետ չի փոխիլ այն մարդը, ով ճաշակել է, այսպէս ասած, մտածողութեան քաղցրութիւնը, թէև այդ քաղցրութիւնը յաճախ թունաւորուում է սրտի կծու խայթոցով, մանաւանդ մի քանի անսպասելի յայտնագործութիւնների ժամանակ: Այստեղից էլ ծագում է մարդու մէջ ոչ մի բանով չոչնչացող ծարաւ և մեծ սէր դէպի կեանքը: Այդ ծարաւի առաջ ամենաճանր տանջանքներն անգամ անգօր են թուում: այդ սէրը չի թուլանում նոյն իսկ բաց գերեզմանի առաջ: Մարդն արդէն վայելել է կեանքը, նրա դժերը վերջնականապէս սպառուել են, նա հասել է երկրային գոյութեան սահմանին, սակայն նրա մէջ դեռ վառ է նախկին սէրը դէպի կեանքը: Նա կամենում է գէթ մի անգամ ևս տեսնել նոր օտար արշալոյսը, նայել Առտուծոյ աշխարհին, լսել ծանօթ ձայ-

ներ ու խօսքեր, կամ առ նուազն՝ մի անգամ ևս զգալ և հասկանալ, որ նա դեռ կենդանի է նախկին կեանքով: Մարդու մէջ այդ սէրը զէպի սեպհական կեանքը շարունակուում է առհասարակ ամբողջ կեանքի ընթացքում: Նրան ուրախացնում է ամեն մի կենդանի իր, ըստ որում կենդանութիւն ունի, և ամեն մի անգամ մի աննշան կեանքի քայքայումը, օրինակ՝ մի համեստ ծաղկի կեանքից կարուիլը, թառամիլը, ցաւազին կերպով արձագանք է գնում նրա սրտում:

II

Այնու ամենայնիւ հնարաւոր են և յաճախ լինում են այնպիսի բոպէներ, երբ այդ մի և նոյն կեանքը իւր բազմազան ձգտումներով ու շահերով, ուրախութիւնների ու վայելչութիւնների այդ անսպառելի աղբիւրը մեզ համար կարող է կորցնել իւր բոլոր արժէքն ու բոլոր իմաստը: Եւ մեզանից իւրաքանչիւրը, եթէ նա անասնական կեանքից մի քանի աստիճանով բարձր է կանգնած, իմացել է և դիտէ նմանօրինակ բոպէներ: Այդ այն բոպէներն են, երբ մենք հակառակ մեր կամքին, այս ձանձրացուցիչ հարցերի ազդեցութեան տակ՝ ինչո՞ւ, ինչո՞ւ համար է

այդ սխում ենք վերստին զնահատել այն
ամենը, ինչ որ մենք կատարել և կատարում
ենք, ինչին ձգտել և ձգտում ենք: Ենթա-
դրենք՝ թէ երկար նեղութիւններից ու ջան-
քերից յետոյ՝ մենք մի որոշ աստիճանով մօ-
տեցել ենք աստուածայինին: Նա ինչ տուեց
մեզ: Արդեօք սեղանի վրայ մի աւելորդ կե-
րակօւր: Հանդերձի մի աւելորդ փոխնորդ.
Թէ՞ բնակարանին մէջ մի քանի յարմար սե-
նեակներ: Բայց արժէ՞ր արդեօք այդ բոլորը
զնել երկարամեայ լարուած աշխատանքի գնով
թերևս յաճախակի և ստորութիւններով:
Միլիոնաւոր մարդիկ շրջում են առանց նման-
օրինակ կասկածաւոր բարիքների. միւս կող-
մից՝ շատերն ունենում են աւելի մեծը, բայց
չի նշմարուում, որ ուրախութիւնը նրանց
կեանքի մշտական ուղեցոյցը լինի: Ասմ թէ՞
մենք լարուած ուժով որոնել ենք հռչակ
ստանալ, և հասել ենք նրան մի որոշ շահով,
և մեր գլխին փառքի պսակ են դրել: Բայց
ինչի՞ համար է այդ: Արքան կարձ՝ ժամա-
նակեայ է այդ պսակը: Առաւօտեան, երբ
զնում էին պսակը, նրա վրայ դեռ կար
ջերմանոցի վտիտ խոտը, բայց երեկոյեան նա
արդէն թառամեց: Ընդ սին երևում է, որ
այդ համանման պսակների համար շատ շատ
զլուխներ կային և կան, և որ այդ պսակա-

դիրներից շատերը խապառ մոռացուած՝ արքա-
մուծեամբ քարշ են տալիս իրանց օրերը: Ա-
մօծալի է թուուում մեղ համար ունայն անա-
փառութիւնը: Կամ թէ՛ մենք ձեռք ենք
բերել զխուութեան որ և է նշանաւոր ձիւղ և
անուանուում ենք զխանական: Նորից հարց՝
ինչի՞ է պէտք այդ: Չէ՞ որ մեր գիտութիւնը
համեմատած ընդհանուրի գիտութեանց հետ՝
մի կաթիլ ջուր է ծովի մէջ: Եւ ս'ըբան ան-
կայուն անհաստատ է այն ամենը, ինչ որ
մենք իւրացրել ենք: Այն տեսութիւնները,
որոնք մենք ընդունել ենք որպէս ամենա-
ստոյգ՝ համարուում են շատ միակողմանի և
խախուտ, որոնց տեղ յետագայում բռնում
են ուրիշները: Այդպիսով՝ ուրեմն, նրանք
ի՞նչ են տալիս մեզ: Բայց նայեցէք. ահա
այս կամ այն անձն, որ ոչինչ չէ իմանում
կամ չէ կամենում իմանալ, այնուամենայնի-
վ՝ նչպէս զոհ է իրանով և աւեն բանով, ինչ-
պիսի երանական ժպիտ է խաղում նրա երե-
օին: Եւ վերջապէս՝ ի՞նչ բան է հինց ինքը
կեանքը, ինչացօ՞ւ է նա:—Նս ապրում եմ
որպէս առանձին մի անհատ՝ ըստ երեոյթին՝
ինձ յատուկ առանձնայատկութիւններով: Եւ
յիրաւի՛ ես մի անհատ եմ ուրիշ միլիո-
նաւոր կեանքերի և անձնաւորութեանց շքը-
ջանում և շատ նման նրանցից շատերին, և

նրանք ամենքն էլ շատ նման են միմեանց։ Տեսար մէկին, պատահեցար այնուհետեւ երկրորդին և բացականչում ես՝ «Հայ թուում է թէ մենք ծանօթ ենք»։ Յայանի շրջանում ես որոշ տեղ եմ բռնում, որոնում և գրանում եմ ծանօթների, որոնում եմ ինձ հետ սրտով մտերիմներին, նոյնը հատուցանում եմ նրանց և մտածում, իմ ներկայութիւնն այստեղ անհրաժեշտ է և իմ բացակայութիւնը մեծ կորուստ պիտի համարուի։ Բայց ահա հանդամանքները քշեցին ինձ մի այլ հեռավոր շրջան։ Իսկոյն և եթ իմ տեղ պատրաստի կանգնած են տասնեակ գործիչների, որոնցից մէկն ու միւսն արդէն բռնել է իմ տեղը։ Իմ ծանօթները շուտով գտան իրանց համար նոր ծանօթ, և այն մարդիկ, որոնք իրանց սրտի գաղանխքը բանում էին իմ առաջ, արդէն ուրիշների առաջ են բանում իրանց հոգին — սիրար։ Իսկ ես բոլորովին մոռացուած եմ ամենքից, և նշանակում է՝ որպէս յայանի և որոշ անձնաւորութիւն՝ ոչինչ եմ եղել, անպէտք եմ եղել։ Եւ ահա կեանքի այդպիսի վերտախն գնահատութեան և վերստուգութեան բոպէներում, ի պատասխանի այս հարցմունքին՝ «ի՞նչ է, ինչո՞ւ համար է այդ ամենը» — մեր կեանքը թռչում է մեր առաջ որպէս փոշի, կորցնում է մեր

աչքում իւր բոլոր արժէքն ու իմաստը որպէս մի դատարկ և յիմար կատակ, և մենք ակամայ կրկնում ենք Հին իմաստունի ամենքին յայտնի խօսքերը՝ «Աւնայնութիւն ունայնութեանց, զի ամենայն ինչ ընդունայն է»։ Այս ծանր են այդ բոպէները։ Սիրազ լցուում է անվերջ կարօտով, անհետանում է ամեն մի եռանդ, չափազանց ուժեղ կամք պէտք է ունենայ որպէս զի հարկադրէ քեզ որ և է գործի կաշիւ, երևալ հասարակութեան մէջ։ Եւ հաստատապէս մնում է միայն մի ցանկութիւն՝ հեռանալ ամեն բանից և ամենքից, և որ գլխաւորն է՝ ինքն իրանից, այսինքն՝ կեանքից։ Բայց այս ինչ գրութիւն է։ Այս մի տեսակ ցաւալի հեռանք չէ՞ արդեօք ցնցուած և խորտակուած սրտի վշտի։ Արդեօք այս խելքի մտածողութեան վերջին ծայր միակողմանի ուղղութեան հեռանք չէ՞, որը յաճախակի աշխատում է գտնել որ և է հիւանդոտ զուարճութիւն, որպէս զի կարողանայ գլորել և խորտակել ամենը, ինչ որ սուրբ է և թանկագին, և բոլորի խորտակման մէջ տեսնել իւր ոյժերի երևան գայլը և իւր որ և է բանից անկախ լինելն արդեօք։ Այս այդ հիւանդոտ և անբնական դրութիւն է, և բարերազդարար, շատ դէպքերում, արագ անցողական։ Այնուամենայնիւ՝ նա յառաջա-

նում է ոչ պատահական պատճառներից: Նա
ինքն ըստ ինքեան պայմանաւորում է այն
հարցը, որն սկսուել է մեր մտածողութեան
մէջ, որը մի առ ժամանակ մնացել էր անպա-
տասխան. առհասարակ մարդկային կեանքի
վերջին, վախճանական նպատակի հարցն է
այդ, որի մասին մտածելը դուրս է վանուում
մեր գիտակցութիւնից, առհասարակ, մաս-
նաւոր նպատակների երևոյթներով, որոնք
իրանց գոյութեամբ ոչինչ են, բայց և որին
հասնելու, ձգտելու համար ներկայումս ուղ-
ղում ենք մեր բոլոր ոյժերը: Մի և նոյն ժա-
մանակ մեր բանականութիւնը չի կարող բա-
ւականութիւն գանել մասնաւոր, ժամանակա-
ւոր և չնչին նպատակների մէջ: Հասնելով
որոշ աստիճանի զարգացման՝ նա սկսում
է որոնել ընդհանուր և անտնց նպատակ-
ների, որ մշտական լուսով լուսաւորէր ամբողջ
մարդկային կեանքը, որ մասնաւոր նպատակ-
ներին մի նշանակութիւն տար, ուղղելով
նրանց դէպի մի կէտ, որ ամենքին մօտեցնէր
ու միաւորէր իւր մէջ և իւրաքանչիւրին հը-
նարաւորութիւն տար ամբապէս և առանց
կանգ առնելու յառաջ ընթանալ և լուսաւոր
յոյսերով նայել ապագային: Եւ մինչդեռ այդ-
պիսի նպատակ չի գտնուած և ընդունուած,
մեզ համար մեծ թէ փոքր չափով, անխուսա-

փեղի կը լինի, այն ծանր դրուժիւնը, որպիսին մենք նկարագրեցինք վերև: Բայց այդ օրինակ նպատակի մասին հարցն արդեօք բանականութեան համար մի դատարկ հարց չէ՞, որ ընկնում է պարսպ վերացականութեան մէջ, որ անջատուում է իսկական կեանքից և ամենօրեայ խնդիրներից: Ա՛յ, այդ մտածողութեան և կեանքի արմատական և օրհասական հարցն է, առանց որի վճռի և որի հեռանալով՝ միաքը շղթայուում, թուլանում ու փոքրանում է, և կեանքը դառնում է այդպիսով անասնական և ոչ մարդկային զիտակցական կեանք: Աւստի և մարդկային կեանքի վերջին նպատակի մասին եղած հարցը ամեն ժամանակ վճռել և այժմ էլ վճռում է մարդկութիւնը, և այդ մասին բաւական թուով վճիռներ է տուել: Մեզ զբաղեցնող հարցը մարդկային կեանքի համար անչափ կարևոր լինելով, միևնոյն ժամանակ պատկանում է և ամենադժուարների թուին: Այս է պատճառը, որ այդ հարցն այնքան բազմազան վճիռներ ունի, որոնք տեսականի կողմից անբաւարար են և ցաւալի ազդեցութիւն ունին իրական և գործնական կեանքի վրայ: Ծանօթանանք այդ վճիռներից մի քանիսի հետ, օրինակ այնպիսիների, որոնք ըստ իրանց տարածման այս կամ այն ժամանակում և

ըստ իրանց փոխադարձ ազդեցութեան՝ մարդկանց կեանքի և գործունէութեան վրայ, կարող են համարուել և իրօք համարուում են ամենից նշանաւորները: Կեանքի նպատակի մասին հին վարդապետութիւններից նշանաւոր են և ուշադրութեան արժանի Հընդկաց և Յունաց վարդապետութիւնները, որոնց վրայ և մենք ամենից առաջ կանգ կառնենք:

III

Հնդկաց վարդապետութիւնը կեանքի նրպատակի մասին, կցորդուած լինելով առ հասարակ հնդկական աշխարհատեսութեան հիմնական գրութեանց հետ, հետևեալն է. «Յիրաւի՝ ճշմարտապէս գոյութիւն ունի միայն Բրահման, այն մեծ Հոգին, որ միակ և յաւիտենական է, անըմբռնելի և անտեսանելի, առանց որ և է մեծութեան և չափի և առանց որ և է յատկութեանց. Հոգի՝ որի մէջ չըկայ ոչ առաքինութիւն, ոչ մոլութիւն և ոչ զխտութիւն. որը նման է ջինջ տարածութեան, որի մէջ ոչինչ չըկայ, և որը ամենամեծ դատարկութիւնն է: Այդ Հոգու գոյութիւնը միայն և եթ ճշմարտան է և իսկականը: Ինչ որ վերաբերում է աշխար-

Հին, որ շրջապատած է մեզ, ոչ մտածող մարդկանց միայն թուում է որպէս գոյութիւն ունեցող: Եւ յիրաւի՝ աշխարհս, որ անկայուն է և անշարժ, ունի գոյութեան մի ձև, նա ոչ այլ ինչ է, եթէ, ոչ մի կրկնութեայ, ջրի մի տեսիլք անջուր անապատում, որ դրաւում է դէպ իրան անցորդին: Նոյնպիսի մի ցնորք է և իւրաքանչիւր առանձին էակի կեանքը, ընդ նմին և մարդկային կեանքը: Նա մի խաղ է, մի ցնորք, ունայնութիւն և ոչնչութիւն: Մահկանացուի օրերն անհետանում են, որպէս ջրի գողգոջուն կաթիլը լոտոսի տերևի վրայ, որպէս հեղուկ, որ չորանում է տապից: Արովհեակ կեանքը մի տեսիլք է, ուստի և անկատարելութեան և տազնասպների աղբիւր է: Այլ ապրում է, նա չի կարող չը տանջուել, բայց այն՝ ինչ որ մարդու մէջ գլխաւորապէս դառնում է չարութեան աղբիւր, այդ միայն նրա անձնական «եսն» է, որ ձգտում է դէպի առանձնութիւն և կոխ է մղում իւր անկախ կեանքի համար: Նսր բոլոր կրքերի աղբիւրն է, նա հեռացնում է Մարդուն Աստուածանից, միակ ճշմարիտ աստուածային կեանքից, աշխատելով յետ կասեցնել այն ցնորական գոյութիւնը, հաստատել նրա դէպի Աստուածութիւնը եղած յարաբերութեան ան-

կախութիւնը, որը ճշմարիտ գոյութիւն է: Աշխարհում գտնուող հէնց այդպիսի ցնորքների տեսակէտից՝ մարդկային կեանքի վերջին նպատակն է և պէտք է լինի՝ ի մի ձուլուիլ միակ և յաւիտենական իրական էութեան հետ, այն նմանութեամբ, ինչպէս որ կաթիլը ձուլուում ովկիանոսի հետ, և ձուլուելով՝ անհետանում է անդառնալի կերպով, յաւիտեան կորցնելով նրա մէջ իւր երևակայական անկախութիւնը: Ամենից ուղիղ և միակ ճանապարհը դէպի այդ նպատակը հետեւեալն է. ոչնչացնել իւր մէջ դէպի աշխարհը ձգտող ամեն մի երևոյթ և բոլորովին մոռացութեան տալ նրան. սպանել իւր մէջ միտքը, ցանկութիւնը և ամեն տեսակ զգացումն: Միանգամ որ հասար դրան, հասած ես և կեանքի նպատակին: Այստեղից հետեւում է, որ ճշմարիտ իմաստունը նա է, որ կանգնած է իւր էութեան վախճանական նպատակի առաջ, ով որ իրանից ոչ առաջ ու յետոյ, ոչ յաջ ոչ յահեակ ոչինչ չէ տեսնում և ոչ մի բանով չի յուզուում, չի հետաքրքրուում, ով չի զգում ոչ զայրոյթ, ոչ քաղց և ոչ զրկանք, ով ազատ է անկախութեան զգացումից, ոչ բարութիւն է, ոչ չարութիւն, որ միակերպ անտարբերութեամբ է նայում իւր որդկերանց վրայ, ինչպէս և վայրենի զազան-

ների վրայ:»* Այսպէս է, հին և ժամանակա-
կից հնդկացիների վարդապետութիւնը մարդ-
կային կեանքի վախճանական նպատակի մասին:
Բայց արդեօք զոհացուցիչ է այն: Բնդունակ է
արդեօք հասկանալ կեանքը և հասկանալով
հանդստացնել և ուրախացնել մարդկային սիր-
տը, տալ նրան առոյդութիւն և կամքին ե-
ռանդ: Ա՛հ, ո՛չ, ընդհակառակն՝ նա մարդկային
կեանքը դարձնում է աննպատակ և խլում է
նրանից ամեն մի ուրախութիւն: Եւ յիրաւի՝
եթէ մարդու կեանքը, ինչպէս առանձին էակ,
մի խաղալիկ է (ФАНТОМ), երեակայութիւն է,
այն ժամանակ, հէնց այդ պատճառով էլ,
նա ոչ մի նշանակութիւն չունի և այդ նշա-
նակութիւնը ոչ դք էլ հնարաւորութիւն չու-
նի տալ նրան: Եթէ, կեանքը ցնորք է, ուստի
նա չի կարող ունենալ որ և է խելացի նպա-
տակ, ապա ուրեմն և այդ նպատակի հետ կա-
պուած ամեն մի խորհրդածութիւն ոչ այլ ինչ
է, եթէ, ոչ՝ մի դատարկարանութիւն: Այնու-
հետեւ եթէ, գիտակցութիւնը, ինքնաճանաչու-
թիւնը և զգացմունքը ծառայում են որպէս
աղբիւր անկատարելութիւնների և տանջանք-

* Բրիսանթոս. Հին աշխարհի կրօնների փրսոնեա-
կանի համեմատութեամբ I. երես 203-209. 245-250
308-309.

ների, որպէս ազրիւր չարութեան, այն ժամանակ պարզ է, որ քանի որ մարդս այդ կարողութիւններն ունի, մաքուր և հաստատուն ուրախութիւնները նրան անմատչելի են: Վարդապետութիւնն ասում է, որ մարդս պէտք է մեռցնէ և վերջապէս սպանէ, ինքն իր մէջ ամեն մի միտք, զգացողութեան ամեն մի շարժում: Այդպիսի դէպքում նա չի կարող հաշուի առնել ուրախութիւնը և ազագայումս ըստ որում զիտակցութիւնից և զգայմունքների աշխարհից դուրս՝ մեզ համար անհնարին է դառնում: մինչև իսկ աներեւակայելի, որ և է ուրախութիւն: Այսպիսով Հնդկաց վարդապետութիւնը մարդկային կեանքի վախճանական նպատակի մասին՝ խլում է այդ կեանքից այն ամենը, ինչ որ նրա արժէքն է կազմում, ոչնչացնում է այն ամենը, ինչից յօրինուած է, և աւելի լաւ կլինէր, եթէ այդ վարդապետութիւնը բոլորովին գոյութիւն չունենար: Բայց նա սկիզբն առաւ Հնդկաց մէջ, որոնք իւրացրին այն և մտքին կեանքի մէջ, և որը կարելոյն չափ, դարերի ընթացքում իւր գործը կատարեց: Հնդկացիք գոյութիւն ունին ցարդ ևս, կեանքի նպատակի մասին ունեցած նրանց վարդապետութեան գործնական եզրակացութիւնը ամենքի աչքի առաջ է դրուած և այդ եզրա-

կացութիւնների հիման վրայ խղճալի կերպով
ձնշուում է մարդու սիրտը: Աշխարհիս ամե-
նաբարեբեր երկիրը Հնդկացուն բաժին ընկաւ,
բայց նրա բաժինն այստեղ աւելի տխրալի է,
քան աշխարհիս երեսին մի որ և է թշուառ
երկրի չքաւոր բնակչի բաժինը: Հիանալի է
իւր բաղմնաստեղծութեամբ, արտասովոր գե-
ղեցիկ բնութիւն է շրջապատել Հնդկացուն-
բայց նրա հողին մնում է վազ արտաքին
աշխարհի թարմացնող և աժխուժացնող աղ-
ղեցութիւնների առաջ և մշտական կարօտի
անջնջելի կնիքը դրուած է նրա ամբողջ դո-
լութեան վրայ: Անսպասելի հարստութիւն է
ցրուած հնդկական հողի մակերևոյթի վրայ
և թաղնուած է նրա խորքերում և նրա
ամենահին բնակիչը, ըստ մեծի մասին, աղ-
քատ է և թշուառ: Եւ չնայելով հողի ար-
տասովոր արտադրութիւններին՝ յաճախ մեռ-
նում է սովից: Եւ վերջապէս Հնդկացին
չէ պատկանում վատթարածին ցեղերի շար-
քին, որոնք ստոր են կանգնած մարդկային
ազգի միւս ցեղերից: Ընդհակառակն՝ հնդկաց
ցեղը պատկանում է աշխարհի երեսին ամե-
նից ընդունակ ազգերի թուին: Բայց կեանքի
ունայնութեան մասին ունեցած մտածողու-
թեան և մարդկային կեանքի դժուրութեան անկա-
խութիւնը որպէս ցնորք, անտեղք ընդունելով՝

5124
38
960-203

Նրա ոյժն այլ ևս չի գործում, թմրում են նրա հոգևոր ոյժերը, և այդ երկնքի աստղերի ջափ բազմաթիւ ազդը կորագլուխ հպատակութեամբ, որպէս բանւոր անասուն, խոնարհեցնում է իւր գլուխն ու թիկունքը մի բուռն աներես և անկուշտ եկուորների առաջ, և մեռելային անտարբերութեամբ նայում է, թէ ինչպէս այդ եկուորները կեղեքում են իւր մայրենի երկրի գանձերը: Եւ յոյս չկայ դեռ, թէ շուտով կգար թն են այդ մեծ ազգի մեծա-մեծ ոյժերը:

IV

Յունաց վարդապետութիւնն ասում է. «Ամեն ինչ գեղեցիկ է տիեզերքի մէջ: Գեղեցիկ են աստուածները, Ողիմպոսի այդ բնակիչները: Նրանց կեանքը ինքնուրոյն մարմնեղէն նիւթի և հոգու ուժեղ կորովի մի հրաշալի ներդաշնակութիւն է: Աեանքի չարութեան մասին նրանք տեղեկութիւն չունին: Իրաւ է, աստուածներին էլ օտար չեն թշուառութիւնըն ու վիշտը, նրանք էլ միմեանց դէմ պատերազմ ու մարտ են մղում, բայդ այդ բոլորովին նման չէ կատաղի կռուի, այլ միայն ընտանեկան վիճաբանութիւններ, որպիսիք յաճախ վերջանում են այն անպատմելի կա-

տակով— ծիծաղով, որն աւելի ապացոյց է նրանց պարզամտութեան և անխռովութեան: Գեղեցիկ է մեզ շրջապատող աշխարհը. ամեն ինչ նրա մէջ աստուածային է, ուրախ, ներգաշնակ, և իբրև մի ամբողջութիւն վերցրած՝ մարմնացած գեղեցկութիւն է: Գեղեցիկ է մարդը, որ տիեզերքի մի մասն է, ընդ նմին ինքն էլ մի փոքրիկ տիեզերք է, որի մէջ պարունակուում է այն ամենը, ինչ որ ամենալաւն է աշխարհի մէջ: Մարդու ներքին աշխարհում՝ չկայ երկպառակութիւն, ևս առաւել չկայ այնպիսի մի բան, որ յիշեցնէր հոգու և մարմնու, զգայականի և գերբնականի մէջ եղած տարաձայնութիւնը, որպէս համանման երկպառակութիւն չըկայ նոյն իսկ Աստուածութեան մէջ: Այդ ներգաշնակութիւնն անկարող են վրդովել նոյն իսկ կիսաքի վիշտն ու նեղութիւնը: Հէնց այդ վշտերն են, որ օգնում են միայն երեան հանելու, ըստ ամենայնի լիակատար կերպով, մարդկային հոգու գեղեցկութիւնն ու վեհութիւնը: Տիեզերքի մէջ երբ թագաւորում է գեղեցկութիւնն ու ներգաշնակութիւնը, այն ժամանակ երկպառակութիւն չըկայ ոչ մարդու և նրան շրջապատող աշխարհի, ոչ էլ մարդու և աստուածների մէջ: Աստուածները մարդկանց բարեկամներն են, և չկայ նրանց մէջ

անանցաների միջնորմն: Եւ եթէ այդ այդպէս է, ապա ուրեմն կեանքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ուրախութիւն, իսկ կեանքի նպատակը՝ զուարճութիւն: Չօրրել կեանքը, չգմայլել նրանով, նրա բարիքներով, նշանակում է աստուածանարգ լինել: Ահա այդպէս էր ուսուցանում հեյլենացին, որոշելով մարդկային կեանքի նպատակը: Գեղեցիկ և գրաւիչ է այդ վարդապետութիւնը, պայծառ հանդարտութեամբ և անխռով ուրախութեամբ է շնչում, բայց ընդ նմին և վերջին ծայր թռուցիկ և միակողմանի է, շատ բան կեանքի մէջ մնում է իբրև մի անբացատրելի հանելուկ, ուստի և նրա սնանկութիւնն ակներև է նոյն իսկ փոքր հայեացք ունեցողի համար: Ի հարկէ իրաւացի է, որ շատ բան կայ գեղեցիկ տիեզերքի մէջ, բայց և գեղեցկութեան հետ կան նոյնպէս և շատ այլանդակութիւններ, ներդաշնակութեան շարքում կայ և անկարգութիւն: Այն ևս ուղիղ է, որ մարդու մէջ կան շատ բարի և բարձրագոյն ձգտումներ, բայց քիչ չեն և չար ու ստոր ձգտումները, որոնք յաճախակի երևալով՝ պարզօրէն վկայում են աշխարհումս գոյութիւն ունեցող բարոյական չարիքի մասին: Աւղիղ է և այն վերջապէս, որ կեանքի մէջ պայծառ բուռներ ու ժամեր

կան և ըստ երևոյթին կարելի է կազմակերպել մի ուրախ պայծառ և անդորր կեանք, բայց չխօսելով արդէն իւրաքանչիւր քայլափոխում պատահող ընտանեկան վշտերի մասին, միայն անխուսափելի, անողորմ և խորհրդաւոր մահուան տեսիլը ընդունակ է նսեմացնել իւրաքանչիւր ուրախութիւն և խռովել իւրաքանչիւր անդորր հանգստութիւն: Եւ Յոյնը, որքան էլ գեղեցիկ լինէր աշխարհը նրա հայեացքով, չէր կարող ուշադրութիւն չդարձնել կեանքի այդ վրդովող միւս երեսի վրայ և յիշատի՛ նա ուշադրութիւն դարձրեց, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ արդէն լրացել էր նրա պատմութեան ծաղկեալ շրջանը, երբ նրա նահապետական մարտը ու խիստ բարբերն ու սովորութիւններն աւանդութեանց կարգն անցան, և երբ հասարակական շահերը զոհուեցին անձնական եսական շահերին: Եւ որքան Յոյնի ձգտումն աւելի էր վարդացած դէպիներդաշնակութիւնը և վայելչութիւնը, այնքան նրան աւելի էր սարսափեցնում չարիքը և իրականի անհամաձայնութիւնը երևակայականի հետ: Աւստի և Յունաստանի հանճարեղ գրողների արտադրութեանց մէջ մենք պատահում ենք գեղեցկութեան օրհներգութիւնների, կեանքի ուրախութիւնների և մարդկային հողւոյ բարձրագոյն յատկու-

Թիւների նկարագրութանց շարքում և ար-
խուր ողբերգական ձայնանիշների լսում ենք
գանգամներ կեանքի մասին, նրա ուրախու-
թիւնների ունայնութեան մասին, մարդ-
կային բնութեան ապականութեան մասին:
Խոր վշտի արտայայտութիւնից հեռու չէր նոյն
խիկ Հովերոսը, որի նկարագրութիւնների մէջ
ճակատամարտները նմանում են Խնջոյքների,
խիկ խնջոյքներն այնքան ճոխ և ուրախ են
երեւում, որ նրանց նախանձում էին նոյն
խիկ Ողիմպոսի աստուածները: Հովերոսի Ռ-
լիականի մէջ պատահում են, օրինակ՝
այսպիսի դառնութեամբ բացականչութիւն-
ներ. «Ամենազօր աստուածները վիճակել
են մեզ թշուառ մարդկանց երկրի վրայ
ապրել նեղութեամբ»: Յունաց աւելի յետագայ
գրողների մանաւանդ՝ ողբերգուների երկերի
մէջ, նման ողբեր, գանգամներ աւելի յաճախ
են պատահում և յաճախ գրուում են առա-
ջին տեղը: Ա. յսպէս՝ Սոփոկլէսի «Էդիպոսի մահը»
ողբերգութեան մէջ մենք հանդիպում ենք
հետեւեալ կտորին. «Նրանի՛, թէ չէիր ծնուել,
ո՛վ մարդ, — ահաւասիկ մեծ և նշանաւոր խօսք —
բայց երբ արդէն լոյս տեսար, ճշմարիտ՝ ամե-
նից լաւն այն էր, որ ըստ կարելւոյն շուտով
գնայիր այնտեղ, որտեղից եկել ես դու: Չեն
ալեկոծում մեզ արդեօք այլ և այլ ձախոր-

զուժիւններս օրինակ՝ սպանութիւնս վէճս
արիւնհեղութիւնս կռիւս քէնս նախանձ: Բայց
վերջ ի վերջոյ սպասում է դաժանս միա-
կերպս ցաւագար և զառամեալ ծերութիւնըս
որ ամեն կողմից շքապատուած է ձախորդու-
թիւններով: Բայց վիշտն ու թախիժը հին
Յունաց գրականութեան մէջ մենակ բանա-
ստեղծական ճիւղի առանձնայատկութիւնը
չեն կազմում: Յունական պլաստիկական գեղա-
հրաշ ստեղծագործութիւններն անդամ կը-
րում էին զգալի զգացմանց կնիքը: Յունական
վաղեմի քանդակագործներն արտադրութիւն-
ներն մէջ այդ տխուր զգացմունքն արտայայտ-
ւում է խիստ անկենդան և ճակատագրին
հըռ հնազանդ անդորրութեան մէջ: Ինչ
վերաբերում է յետագայ արտադրութիւն-
ներին, այստեղ նոյն իսկ այնպիսիներն խաղաղ
ու գեղեցիկ դէմքերն վրայ, որոնք կասես
հէնց ապրում են միայն կեանքի և զուար-
ճութեան համար, գրօշմուած է որ և է
բողոք, զազանի կարօտ: Ընդհանրապէս նրանք
արտայայտում են այն ներքին ծարաւ ի նշոյլը,
որը երբեմն տանջում է մեզ մեր կենսական
լիակատար վայելչութիւնների ժամանակ, գեղե-
ցիկ, բայց կարճատե գոյութեան միջոցին,
այն է՝ մշտական ծարաւ դէպի ինչ որ բարձր

դէպի երկնայինը ¹: Բայց ինչ են ապացուցանում այդ տխուր ձայնախաղերը, այդ տխուր գծերը յունական բանաստեղծութեան անմահ ստեղծագործութիւնների և քանդակագործութիւնների մէջ: Նրանք պայծառ վիաներ են իրանց այն վարդապետութեան անկարողութեան մասին, թէ ամեն ինչ աշխարհում գեղեցիկ է, թէ կեանքը ուրախութիւն է և թէ կեանքի նպատակը՝ աշխարհի բարիքների վայելչութիւնն է: Նրանք, որպէս կշտամբանք այդ վարդապետութեան, բարձրաձայն յայտարարում են, թէ կեանքը իբր վախճանական նպատակով Յոյնի համար ինչպէս եղել է, նոյնն է մնացել յաւէտ՝ որպէս անլուծանելի, չարատանջ մի հանելուկ:

V.

Դարեր են անցել այն օրից, երբ Հնդկացիք և Յոյները մշակել են իրանց հայեացքները մարդկային կեանքի վախճանական նպատակի մասին, և այդքան երկար ժամանակամիջոցում առաջիններին յաջողեցաւ, թերևս ընդ միշտ, հոգեպէս քնել, իսկ վերջինները վաղուց է արդէն վերջնականապէս իջել են պատմութեան

1. Կարրիեր՝ Արուեստը և ևրա կապր Բաղասկր-
քուրեան ընդհանուր զարգացման հետ և մարդկութեան
իդեալները. II . երես՝ 214, 215, 318, 319.

բեմից: Բայց հարց է: «Ո՞րն է մարդկային կեանքի վերջին նպատակը»: Այդ հարցը ցարդ ևս մնում է խիստ հետաքրքրական, միշտ էլ վճռուում է նորից, միշտ նորից: Վամանակակից լուծումներից գլխաւորապէս երկուսը գրաւում են առանձին ուշագրութիւն: Այդ լուծումները պատկանում են յոսէֆիստիզմին (Песимизмъ) և ուսթելիստիզմին:

Յուստեսութիւնը ուսուցանում է. «Մեր աշխարհը յոյժ անգոհացուցիչ է: Այդ բանը հաստատում է անաչառ վերլուծութիւնը (անալիզ) յորը կատարուում է աշխարհումս ընդհանրապէս և մարդկային կեանքի մէջ մասնաւորապէս: Աշխարհումս առաջին տեղն է բռնում տանջանքը և տիրապետում է առաւելապէս անբաւականութիւնը: Իրաւ է՝ մարդիկ խօսում են ուրախութիւնների մասին, ձգտում են դէպի բազմաւորութիւն, մասնանիչ են անում բազմաթիւ բաւականութիւններ և վայելչութիւնների, բայց այդ ուրախութիւններն ու բազմաւորութիւնը լոկ միայն ցնորք են և խաբուսիկ յոյս: Եւ յիրաւի՝ այդ երեւակայական ազբիւրները ծնում են միայն դառնութիւն ու վիշտ: Ուրախութիւնների աւելի մատչելի և դրաւիչ ազբիւրներ կարելի է համարել սէրը, ընտանեկան կեանքը և բարեկամութիւնը: Բայց իրօք ի՞նչ են տալիս

նրանք բացի հիասթափման և հոգսերի տանջանքներէց: Սէրը վաղ զարթնելով և բաւականութիւն չըզտնելով՝ պատճառում է վշտագին անհանգստութիւն: Սէրը, երբ ապօրինի ճանապարհով է բաւականութիւն գտնում, ունենում է ամենացաւալի հեռանկներ, և վերջապէս սէրը ամուսնական կեանքի մէջ պատճառ է դառնում ծանր զղջման, և միայն հազուադիւտ, ամենաբաղդաւոր դէպքում փոխուում է բարեկամութեան կամ աւելի ճիշտն ասած՝ սովորութիւն է դառնում: Բայց այդ արդէն սէր չէ, և արդեօք նրա մէջ շատ ուրախութիւն կայ: Ամուսնութեան մէջ զուարճութիւնների ազբիւր համարուում են զաւակները: Յիրաւի՝ զաւակները ծնուելով ու մեծանալով՝ ուրախացնում են ծնողներին: Բայց այդ ուրախութիւնները համեմատելով այն մեծամեծ վշտերի հետ, որոնց սոկում կրում են ծնողները, գլխաւորապէս մայրերը՝ կորցնելով իրանց զաւակներին, համեմատելով այն անընդհատ ծանր հոգսերի հետ, որոնք վերաբերում են նրանց ապրուստին, կրթութեան և մեծացող նոր սերնդի բարգաւաճման, բազմաթիւ դէպքերում ծնողների իրենց որդւոց վրայ զբաժ յոյսերը չեն արդարանում:—

Համարեա՛ ամենքն էլ որոնում են բարեկամութիւն ու բարեկամներ, և գտնելով

ուրախանում են:—Սակայն ի՞նչ է այդ որո-
նումներն զաղտնի շարժառիթը:—Մարդու
թուլութեան զիտակցութիւնը և ուրիշի մէջ
նեցուկ գանելու ցանկութիւնը: Այստեղից
հետևում է, որ զօրեղ մարդիկ բարեկամների
կարիք չեն զգում: Բայց և անձնական թու-
լութեան զիտակցութիւնը դառն զիտակցու-
թիւն է, որով թունաւորում է բարեկա-
մութեան քաղցրութիւնը: Ընդ նմին բարեկա-
մութիւնը պահպանում է բարեկամների
ընդհանուր շահերով, և նրա մէջն է բարե-
կամութեան անյարատեութեան պատճառը:
Բայց ահա առաջ է գալիս շահերի տարբե-
րութիւնը, բարեկամութիւնը սառչում է և
փոխում նոյն իսկ թշնամութեան: Հետևան-
քը լինում է հիասթափութիւն: Նոյնը կա-
րելի է ասել և մարդկային ուրախութիւննե-
րի միւս բոլոր աղբիւրների մասին՝ փառքի,
իշխանութեան, նիւթական բարեկեցութեան
և այլն: Եւ այդ պղտոր ակներում, թուուցիկ
ուրախութիւնների թուում մարդուս պա-
տահում է առաւելապէս վիշտն ու տան-
ջանքը: Այս սակայն մի աղբիւր, որից կարե-
լի է աւելի ուրախութիւններ քաղել, քան
վշտեր: Նա նման է անապատի ովաղխի
որին վերջապէս հասնում է յոգնած ճա-
նապարհորդը: Այդ՝ մարդկային ունայնու-

Թեան և տանջանքների խաւարի մէջ՝ ուրախութեան լուսոյ մի ճառագայթ է: Այդ աղբիւրն է արուեստն ու գիտութիւնը: Բայց ո՞ւմ է մատչելի այդ աղբիւրը: Մարդկանց մեծամասնութիւնը չունի ոչ ընդունակութիւնս ոչ էլ կոչումնս որ նրանից մի օգուտ քաղէ և այդ մեծամասնութեան համար, կասես, նա բոլորովին գոյութիւն չունի: Համեմատաբար սակաւաթիւ են այն անհատները որոնց յաջողուում է թափանցել գեղարուեստի և գիտութեան գաղտնիքի մէջ, նրանք էլ ըստ երևոյթին, հեռեւում են ներքին ձգողութեան, որոնց նշանաւոր մասն էլ իրականապէս չունի այդ ներքին ձգողութիւնը, այլ առաջնորդուում է միայն կողմնակի ենթադրութիւններով ու շարժառիթներով — ապագայում ձեռք բերելու համար արդիւնաւէտ պաշտօնս վայելուչ դիրքս յարգանք ու փառքս հարկը պահանջած դէպքում՝ իր ընկերների շրջանում արտաքուստ փայլելու ցանկութեամբ: Եւ այդպիսի մարդկանց համար ուրախութիւնները որոնք ձեռք են բերուում գեղարուեստական ծաշակով ու գիտութեամբ բոլորովին օտար են: Ապա ուրեմն մնում են միայն մի բուռն ճշմարիտ գեղարուեստագէտներ ու գիտուններ — գեղեցկութեան ու գիտութեան ստեղծագործողների սահմանումս —

որոնք երկար նախապատրաստումից յետոյ՝ վերջապէս ընդունակ են դառնում այդ պայծառակից փառաւոր ուրախութիւններ ստանալ: Բայց ի՞նչ են այդ ուրախութիւնները ըստ քանակութեան մարդկային կեանքի տանջանքների բազմութեան հետ համեմատելով: — Ոչինչ: — Եւ հեռեւապէս ուղիղ է, որ վիշտն ու տանջանքները առաջին գծի վրայ են դրուած աշխարհումս, և իսկապէս՝ միայն նրանք գոյութիւն ունին: Բայց ի հարկէ՝ աւելի լաւ է չտանջուիլ քան տանջուիլ, և որովհետեւ տանջանքն անքակտելի կերպով շողկապուած է կեանքի հետ, նրա գոյութիւնն—էութիւնն է կազմումս ուստի և լաւ է չապրել քան ապրել: Ապա ուրեմն կեանքի միակ և միակ խելացի նպատակը կարող է լինել միայն այս՝ ձգտել ոչնչացնել կեանքը և առհասարակ իւրաքանչիւր գոյացութիւն: Այդ նպատակն իրագործելու համար իւրաքանչիւր մարդ կեանքի մէջ պէտք է գործնական մասնակցութիւն ունենայ, նպաստելով մարդկութեան մտաւոր յառաջադիմութեան, մինչև վերջապէս մարդկանց մեծամասնութիւնը ակնարկած նպատակի խելացիութեան մէջ կըհամոզուի: Մի անգամ որ այդպիսի համոզումն հաստատուեցաւ մարդկութեան մեծ մասի գլխում, նրանք յօժարակամ կկարձնեն իրանց

կեանքը, որ թերևս հետևանք լինի առհասարակ իւրաքանչիւր էութեան ոչնչացման: Այն ժամանակ կըհասնէ ամեն տանջանքի վախճանը և հետևապէս վրայ կըհասնէ այն, ինչ որ լաւ է տանջանքից¹ »:

Ի՞նչ կարելի է ասել մարդկային կեանքի նպատակի վերաբերեալ այս նոր յոռետեսութեան (пессимистическомъ) վարդապետութեան մասին: Հէնց առաջին իսկ ընդհանուր ծանօթութիւնից յայտնի կերպով մարդու աչքին է ընկնում նրա նմանութիւնը հին հնդկական վարդապետութեան հետ, որի վրայ իբրև սնանկացածի վաղուց է արդէն իր դատավճիռը կարդացել թէ փիլիսոփայական միտքը և թէ պատմութիւնը: Մանրամասնօրէն քըննութեան առնելիս, դարաւոր փորձերի և մարդկային կեանքի վկայաբանութիւնների հետ համեմատելով՝ երևան են զալիս բազմաթիւ սուր հակասութիւններ ճշմարիտ փաստերի դէմ: Ամբողջ մարդկութեան համար ամեն ժամանակ և ամեն տեղ կեանքը, գոյութիւնը, ընդհանուր առմամբ, ամենամեծ բարիքն է համարուել. իսկ յոռետեսութիւնը հաստատում է, որ չգոյութիւնը, ոչնչութիւնը լաւ է գոյութիւնից և կեանքից: Չարութիւնը

1. Hartmann, „Philosophie des Unbewusten,, 8. Aufl. Bd. II.

միշտ համարուել է, և համարուում է կեանքի մէջ անբնական երևոյթ, որի հետ անհրաժեշտ է մարանչել և որի հետ յիրաւի մարտընչում են և յաճախ փառաւոր յաջողութեամբ: Բայց յոռետեսութիւնը ապացուցանում է, որ ի զուր և անհնարին է չարութեան հետ մարանչելը, որովհետև չարութիւնը արմատացած է հէնց իրան՝ գոյութեան մէջ, որն իր էութեամբ իսկական չարութիւնն է, ուստի և չարութիւնն ամբողջովին կրվերանայ միայն այն ժամանակ, երբ վերջանայ ամեն մի կեանք:

Մարդկութիւնը գիտէր և գիտէ այնպիսի ուրախութիւնների, որոնց թուում և այնքան մաքուրն ու բարձրը և այնքան ճշմարիտը, որ նրանց գոյութեամբ տանելի են համարուում նոյն իսկ ընտանեկան ամենաճանր ձախորդութիւնները: Այդպէս օրինակ այն ուրախութիւնները, որոնք բղխում են պարտաճանաչութեան գիտակցութիւնից, մաքուր խղճից և այնպիսի յարաբերութիւններից, որոնք հիմնուած են անշահասէր և բարեացակամ սիրոյ լրայ: Բայց յոռետեսութիւնը ուսուցանում է, որ աշխարհումս կայ յիրաւի միայն գառնութիւն ու վիշտ, իսկ ուրախութիւնները, որոնց մասին ընդհանրապէս խօսում են և որոնց ձգտում են, միայն

ցնորքներ են և մարդիկ ու բախանալով՝ խաբոււմ են իրանք իրանց: Աչ մի բան այնքան ցաւալի չէ և այնքան զօրեղ չէ եղծում առ հասարակ մարդուն, որքան գոյութեան ընդհատումը: Մահուան երևոյթները և կենդանի ստեղծուածների ոչնչացումը, ըստ մեծի մասին, ճնշող կերպով են ներգործում մարդկային բնութեան վրայ, և մենք առաջնորդուելով անմիջական զգացումով՝ այդ երևոյթների մէջ տեսնում ենք մի ինչ որ անբնական և զարհուրելի բան, բայց ժամանակակից յուսահատութեան փիլիսոփայութիւնը (վարդապետութիւնը) քարոզում է, որ ոչ թէ գոյութեան ոչնչացումը, այլ ընդհակառակն՝ հէնց ինքն գոյութիւնն է անմիտ երևոյթ: Եւ վերջապէս մարդկային կեանքի վախճանական նըպատակի հետ անխուսափելի կերպով կապուած է մի դրական երևոյթ, որով մեր կեանքը պէտք է դառնայ աւելի կատարեալ և աւելի ուրախ և ստանայ մեր աչքում այնպիսի նշանակութիւն, որպիսին նա ցարդ չէ ունեցել: Բայց յուեատեսութիւնը մատնանիշ է անուամ մարդկային կեանքի վախճանական նպատակի ըստ ամենայնի կատարեալ բացասական կողմի վրայ, նոյն այդ կեանքի ոչընչացման վրայ առանց մնացորդի: Սակայն որքան որ հակաբնական է և ոչ խելացի յուե-

տեսութեան վարդապետութիւնը մարդկային կեանքի վախճանական նպատակի մասին, նոյնքան էլ բազմաթիւ հետեողներ ունի: Բայց այդ մարդիկը չեն ձգտում դէպի գործունէութիւն, չեն մտածում մարդկութեան մտաւոր զարգացման մասին, որպիսին կրցանկանար յուետեսը: Ինքնասիրութեան հիւանդոտ զարգացման և կամքի թուլութեան հետ նրանք ընդ նմին անտարբեր են դէպի ամեն կենդանի գործ և անընդունակ մարանչելութեանքի ձախորդութիւններին դէմ: Եւ շատերը նրանցից, որոնք ամենից անկեղծն են և հետեողական, սովորաբար հանգում են արխուր վախճանի՝ բունի կերպով վերջ տալով իրանց կեանքին, և հակառակ յուետեսութեան հրահանգութիւններին՝ չսպասելով ընդհանուր մարդկութեան լաւագոյն մասի համաձայնութեանը: Եւ յուետեսութեան վարդապետութեան այդ տխուր պտուղներն ամենից աւելի ակներև ապացուցանում են նորա մեծ անճշտութիւնը:

Համաձայն ուտիլիտարիզմի վարդապետութեան * իւրաքանչիւր մարդ խորշում է տհա-

* Բենտամի վարդապետութիւնը, որ այն օրէնքներն է միայն իրաւացի համարում, որ ծառայում են հասարակաց օգտին բաւականութիւն տալու համար:

ձուլթիւններից, տանջանքներից և առհասարակ այն ամենից, ինչ որ նրա բարեկեցութեանը զրկանք է պատճառում, և որոնում է իւր օգուտը, յուսալով դանել այն ուրախութիւնների և վայելչութիւնների մէջ, որ պիտիք կարող է տալ նրան կեանքը, կամ այսպէս՝ մեղանից իւրաքանչիւրը ձգտում է անձնական բաղղին և բացի այդ բաղղից ուրիշ ոչինչ չի ցանկանում, ուստի և մարդկային ցանկութիւնների միւս առարկաները, այն է՝ հարստութիւնը, փառքը և մինչև անգամ նոյն իսկ բարեգործութիւնը միջոցներ են, որոնք դէպի այդ բաղղաւոր կեանքն են տանում: Այժմ է այդ այդպէս է, ապա ուրեմն մարդկային կեանքի նպատակն, ի հարկ է, պէտք է համարել միայն սեպհական—անձնական երջանկութիւնը: Բայց անկարելի է հասնել անձնական բաղղաւորութեան, կամ առնուազն շատ դժուարին է, քանի որ մեզ շրջապատած են աւելի դժբաղդ մարդիկ, Աւստի և անձնական բաղղաւորութեան հասնելու համար՝ պէտք է աշխատել ուրիշների բաղղաւորութեան համար, ընդ նմին մեր բոլոր ոյժը գործադրելով այն նպատակի համար, որ հնարաւոր լինի փոքր առ փոքր պակասեցնել մարդկային տանջանքի ընդհանուր գումարը և բազմապատկել մարդկային բաղղաւորութիւնը:

Բաղդն էլ որի մասին է խօսքս հասանելի է
դէթ անուղղակի ճանապարհով մի ճանապարհ
որ սպառնում է այն ամենին, ինչ որ խոչըն-
դոտ է հանդիսանում մարդուն բաղդաւոր
լինելու համար մի ճանապարհ, որ նուազեց-
նում է տանջանքը: Աերացրէք վաս օրէնքները
և կամայականութիւնը, որ մարդուն զրկում
են իրեն մատչելի երջանկութեան աղբիւրները
վայելելու ազատութիւնից, այն ժամանակ նա
կըհասնէ այն դրութեան, որ կարելի է նա-
խանձելի համարել, եթէ միայն յառաջ չըգան
կեանքի դրական դժբաղդութիւնները՝ չքա-
ւորութիւնը, հիւանդութիւնը, չարութիւնը,
ստորութիւնը և մերձաւոր առարկաների վա-
ղաժամ կորուստը, և այլն: Բայց ո՞վ կարող է
վճռել ապացուցանելու, որ մինչև անգամ
նոյն իսկ ամենամեծ դժբաղդութիւնները, ո-
րոնցից մարդիկ տանջուում են, ըստ իրանց
էութեան՝ անյաղթելի են, կամ գոնէ չի կա-
րելի շատ չափաւորել: Մարդկային իմաստու-
թիւնը միացնելով իւր ոյժերը առողջ դատո-
ղութեան առանձին—մասնաւոր անհատների
հեռատեսութեան հետ՝ կարող է ոչնչացնել
չքաւորութեան այն աստիճանը, երբ նա ար-
դէն տանջանքի տեղն է բռնում: Նոյն իսկ հի-
ւանդութիւնը, մարդու այդ անզուսպ թշնա-
մին՝ կարելի է հասցնել մինչև ամենափոքր չա-

փիւս—լաւ, Ֆիզիքական և բարոյական կրթութեան օգնութեամբ և առողջութեան վնասակար երեւոյթների առաջն առնելով: Ինչ վերաբերում է այն տանջանքներին, որոնց ենթարկուում է մարդս շնորհիւ որ և է ձախորդութեան, այդ ծագում է առ հասարակ մարդուս անձնական անխոհեմութիւնից, կամ ցանկութիւնների սխալ—ծուռ ուղղութիւն տալուց և կամ հասարակական վնասակար հիմնարկութիւններից: ¹

Այս վարդապետութիւնը հէնց առաջին իսկ ծանօթութիւնից յետոյ՝ զբաւում է դէպ իրան և, հակառակ նախընթացի, աւելի խաղաղացուցիչ և սփոփեցուցիչ է երևում: Եւ յիրաւի՝ ո՞ւմ չի ուրախացնիլ ընդհանուր, վճռական կերպով արտայայտուող, բազդաւորութեան յոյսը, և ո՞վ չի համոզուում, որ ընդհանուրի օգտին կամ բազդաւորութեան համար գործելը վսեմ ու ազնիւ գործ է: Այնուամենայնիւ՝ բազդաւորութիւնը ևս, ինչպէս և նախընթաց վարդապետութիւնը, չի կարող գոհացումն տալ նրան, ով լրջօրէն որոնում է մարդկային կեանքի վախճանական նարատակի վերաբերեալ հարցի պատասխանը: Այս

1) Мальцевъ „Нравственная философія утилитаризма“.

վարդապետութիւնը կրում է յիշողութիւններէ խանգարումն, անորոշութեան և նսեմութեան կնիք, որի հետեանքը լինում է այն որ նրա լայն և բարերար գործադրութիւնը իրականութեան մէջ անհնարին է դառնում և նրա անգոհացուցիչ լինելը՝ կեանքի վերջին նպատակի մի լուրջ հարց:

Ամենից առաջ մեր գննութեան առած վարդապետութեան մէջ նմանեցնում և միացնում են օգտի վայելչութեան և բազմաբնութեան գազափարները, մինչդեռ այդ գազափարներն իրանց բովանդակութեամբ բոլորովին տարբեր են և իրականութեան մէջ էլ միշտ տարբերուում են միմեանցից: Օգտակարը ամեն անգամ դիւրեկան ու զուարճալի չի լինում ընդ հակառակ՝ յաճախ է պատահում, որ օգտակարը հակառակ է զուարճութեան ու վայելչութեան այն իմաստով, որպէս առհասարակ մենք ենք հասկանում: Սրինակ՝ մատաղ սերնդի կրթութիւնն անկասկած օգտակար է նրանց համար, մինչդեռ նրանց մատչելի զուարճութիւնները՝ երեւակայութեան մէջ միշտ կապուած են դասարանական աշխատանքները դադարեցնելու հետ: — Ապա՝ ոչ բոլոր զուարճութիւններն ու վայելչութիւնները կապուած են օգտակարի հետ: Նրանցից շատերը, առաւելապէս նրանք, որ

մեծամասնութեան համար հրապուրիչ են երևում, բայց զրականապէս վնասում, քայքայիչ կերպով ազդում են Ֆիզիքական և հոգևոր ոյժերի ամբուլթեան վրայ և վերջ ի վերջոյ տանում են դէպի հիւանդութիւններ և այն տխուր ինքնագիտակցութեան, թէ կեանքն անց է կացրած անկանոն կերպով և թէ անդառնալի կորած է թանկագին գանձը, այն է՝ մարմնի և հոգու առողջութիւնը, մի խօսքով՝ հետեանքը լինում է տանջանք: Իսկ այս վերջին հանգամանքից վերջապէս ենթադրուում է, որ զուարճութիւններն ու վայելչութիւններն այլ բան են, բաղդաւորութիւնը՝ այլ, և նրանց միացնելը ըստ ամենայնի սնհնարին է: Ինչ էլ որ լինի բաղդաւորութիւնը, սնհնարին է նորան այն վերագրել, ինչ որ կարող է տանջանք պատճառել: Այսպիսով այն վարդապետութիւնը, որի մասին է մեր խօսքը, իւր հիմնական գլխաւոր ենթադրութիւնների մէջ բոլորովին տարբեր գաղափարների հետ է շփոթուում, — մի եղանակ, որը բնականաբար կորցնում է դէպի ճշմարտութիւնը, դէպի նորա վերջին եզրակացութիւնների հիմնաւորութիւնը և դէպի այդ դատողութիւնը եղած հաւատը: «Որպէս զի կարելի լինի հասնել անձնական բաղդաւորութեան, որ կեանքի վախճանական նպա-

տակն է, սէպք է ուրիշներէ բաղդաւորութեան համար աշխատել, ձգտելով թեթեւցնել մարդկային տանջանքները և մեծացնել մարդկային բաղդաւորութեան ընդհանուր գումարը՝ — այսպիսի խորհուրդ է տալիս մեզ ուտիլիտարիզմը իւր կանոնների մէջ: Այդ խորհուրդը, ինչպէս որ արդէն նկատուած է, շատ զեղեցիկ է: Բայց իրագործելու համար անհրաժեշտ է նախ որոշել, թէ ի՞նչ է բաղդը, երջանկութիւնը: Սակայն այդ բնական և անխուսափելի հարցի համար մենք գոհացուցիչ պատասխան չունինք: Ուտիլիտարիզմը չի տալիս մեզ բաղդի այնպիսի մի բացատրութիւն, որի ճշմարտութիւնն ամենքի համար պարզ լինէր և որի հետ այդ պատճառով ամենքը կարողանային համաձայնիլ: Ուտիլիտարիզմը բոլորովին չի տալիս նոյն իսկ բաղդի որ և է բացատրութիւն և չի էլ կարող տալ, սահմանափակուելով իրական կեանքի մասին դիտողութիւններ անելով և զուարճութիւններն ու վայելչութիւնները երջանկութեան հետ հոմանիշ համարելով: Բանն այն է, որ իւրաքանչիւր մարդ իւր զուարճութիւններն ունի և իւր տեսակէտով է հասկանում երջանկութիւնը՝ զարգացողութեան աստիճանի կրթութեան բնաւորութեան և շրջապատող միջավայրի (среда) համաձայն: Մինք, օրի-

նակի շատ բարձր է դասում նիւթական յարմարութիւնները, զգայական զուարճութիւնները և երջանկութիւնը նորա մէջ որոնում: Երկրորդը ձգտում է հոգեւորը — գեղաձաշակ (эстетический) և մտաւոր զուարճութիւնների, և ցանկութեան չափով նրան նուիրուելը համարում է իւր բարձրագոյն վայելչութիւնը: Մէկը միտիթարուում է նրանով, ինչից շատերը սոսկալով ու սարսափելով խորշում են. երկրորդը իւր ուրախութիւնն ու երջանկութիւնը գտնում է շահերի այնպիսի շրջանում, որոնք ահագին մեծամասնութեան համար օտար են մնում և այլն և այլն: Սակայն որքան էլ տարբեր լինի զանազան մարդկանց տեսութիւնը զուարճութեան և երջանկութեան վերաբերմամբ, նրանք ամենքն էլ բոլորովին իրաւացի են ուտիլիտարիզմի հայեցակէտով: Ենթադրենք՝ որ ուտիլիտարիզմի գըլխաւոր ներկայացուցիչները վայելչութիւնները բաժանում են երկուսի. սպոր — զգայական, որին վիճակուած է անհաստատ երջանկութիւնը և վաճ — հոգեւոր, որոնք կարող են արդարեւ երջանկացնել: Բայց չէ՞ որ ուտիլիտարիզմի վարդապետութեան էութիւնը ո՛չ թէ զուարճութիւնների և երջանկութեան արժէքը դնահատելու մէջն է, այլ թէ կեանքի նպատակը անձնական երջանկութիւնն է և թէ երջան-

կութիւնը նոյնանիշ է վայելչութեան: Ուստի
հէնց որ մի նշանաւոր մարդ վայելչութիւն է
անուամբ հետեւաբար, ըստ ուտիլիտարիզմի տե-
սութեան երջանիկ է նա. արդ՝ ինչ ազրիւր-
ներից էլ որ ձեռք բերուած լինին այդ վայել-
չութիւնները և որքան էլ նրա երջանկութիւնը
տարօրինակ լինէր, ուտիլիտարիզմն իրաւունք
չունի որ և է պահանջ անելու նրանից, մանա-
ւանդ որ՝ հաւատարիմ մնալով իրան՝ անկարող
է ապացուցանել, որ հոգևոր զուարճու-
թիւններն են մարդկային վսեմ և ա-
ւելի ապահովուած երջանկութիւնը: Այդ
ուտիլիտարիզմի նշանաւոր ներկայացուցիչներն
տեսութիւնը իբրև կարծիք կարող է մնալ,
մի կարծիք, որ մարդկանց ահազին մեծա-
մասնութեան համար ոչ պարտաւորական է
և ոչ համոզեցուցիչ: Ապա ուրեմն՝ ուտիլի-
տարիզմը հնարաւորութիւն չունի բաղդի
այնպիսի բացատրութիւն տալ, որի ճշմար-
տութիւնը եթէ ոչ ամենքիս, դէթ մեծամաս-
նութեան համար պարզ լինէր և որինս
այդ առթիւ մարդկանց մեծամասնութիւնը
կարող լինէր համաձայնիլ: Բայց այդ դէպ-
քում հարց է ծագում. ո՞րպիսի երջան-
կութեան պէտք է ձգտել և ո՞րպիսի բաղդի
բարգաւաճման համար պէտք է հոգալ: —
Այս հարցերը բնականաբար մնում են առանց

գոհացուցիչ պատասխանի. բայց ընդ նմին և անհնարին է դառնում մինչև անգամ հէնց առաջին հաստատ քայլն անել ուսիլիտարիզմի մասնացոյց արած ճանապարհով կեանքի վախճանական նպատակին հասնելու համար:

Անձնական բազդաւորութիւնը, որի մէջ է կեանքի նպատակը, ըստ հաստատութեան ուսիլիտարիզմի ներկայացուցիչներին, կարելի է ձեռք բերել դէթ միայն բացասական ճանապարհով, այսինքն՝ մարդկանց տանջանքներն թիւը թեթեւացնելով: Այդ ճանապարհով ընթանալով, նրանց ասելով՝ հնարաւոր է իւրաքանչիւրի վիճակը նախանձելի դարձնել: Բայց հնարաւորութիւնը և հնարաւորութեան իրագործումը՝ — բոլորովին տարբեր բաներ են, և ներկայ դիպուածում հնարաւորութեան և իրականութեան մէջ անանցանելի խորխորատ կայ: Այդ զգում են հէնց իբանք ուսիլիտարիզմի կողմնակիցները, ուստի և անձնական բազդաւորութիւնը ձեռք բերելու դրութիւնը սահմանափակում են, ասելով՝ որ այդ հնարաւոր է, եթէ միայն մարդուն չը հարուածեն դրական դժբաղդութիւնները, այն է հիւանդութիւնը, անձնական սիրով կապուած էակների անժամանակ կորուսար և այլն: Բայց արդեօք մարդս հնարաւո-

բուժիւն ունի՞ իրանից հեռացնելու բազմա-
տեսակ դրական դժբաղդուժիւնները: Թո՛ղ
օրէնքները, որոնցով կառավարուում են մարդ-
կային հասարակուժիւնները, հասնեն հնարա-
ւոր եղած կատարելագործութեան, թո՛ղ իւ-
րաքանչիւրի համար ազատ մուտք բացուի
դէպի բաղդաւորութիւնը, յամենայն դէպս՝
մարդկային ոյժերից վեր է, օրինակ, հեռացնել
հիւանդութիւնը, որից այնքան շատ է
տանջուում մարդկութիւնը և յոյս էլ չը կայ
հասցնել այն անվերջ փոքրիկ չափի, որի մէջ,
ըստ երևութին, համոզուած է և ուտիլի-
տարիզմը: Զե՞ որ բազմաթիւ և ամենադժուար
հիւանդութիւնները թագնուած են օրգա-
նիզմի մէջ և կազմում են մի ամբողջ շարք
իրբև ժառանգութիւն նախընթաց սերնդի-
շատ հիւանդութիւններ նոյն իսկ ոչ մի կերպ
չի կարելի հեռացնել՝ ի նկատի առնելով
մարմնական կազմութեան մշտական քայքա-
յումը: Եւ որպէս զի հնարաւոր լինի ոչըն-
չացնել նրանց, անհրաժեշտ է ժամանակակից
մարդկանց համար վերստեղծել մարմնական
նոր բնութիւն, որին, ի հարկ է, ոչ մի կերպ
չի կարող օգնել նոյն իսկ ամենախելացի Ֆի-
զիքական և բարոյական կրթութիւնը: Սակայն
ենթադրենք անհնարինը՝ — թէ հիւանդու-
թիւնները վերջապէս ոչնչացած են, բայց և

այնպէս ոչ որ չի կարող վճռապէս պնդել, թէ կարելի կը լինի անձնական սերտ սիրով կապուած առարկաների անժամանակ կորուստների առաջն առնել, մանաւանդ որ՝ սիրող սրտի համար սիրեցեալ էակի կորուստը միշտ փաղաժամ է համարուում: Բայց ի՞նչ ասել մարդու դէպի իդէալներն ունեցած ցանկութիւնների ու ձգտումների մասին: Մարդկային ցանկութիւններին սահման չը կայ, և իւրաքանչիւրի համար իւր իդէալները գըտնուում են մի անհասանելի մշուշապատ հեռաւորութեան մէջ: Աւստի և մարդկանցից ոչ որ երկար ժամանակով իրեն գոհ և խաղաղ չի կարող համարել: Եւ այստեղից էլ ծագում են համարեա մշտական անբաւականութիւնները, կեանքի թերութիւնների զգացումը և դազանի թախիժը, որին իբրև հեռեանք՝ քիչ անգամ չեն լսուում և ծանր հառաչներ նոյն իսկ ըստ երևութին ամենաբաղդաւոր արտաքինի մէջ, և մինչև իսկ ոսկու և աղամանդի մէջ գառն հիծկլտանքներ են լսուում: Պարզ է՝ որ հասարակական ոչ մի խմաստութիւն և նրա առանձին անդամների ոչ մի հեռատութիւն չեն կարող գոհացնել անսահմանը, մերձեցնել անհասանելին իրականութեան և այդպիսով ոչնչացնել մարդկային հոգու բազմաթիւ և ամենածանր վշտերի և տանջանք-

ների ազրիւրը: Այնուհետեւ պարզ է, և այն-
որ յոյսը՝ իւրաքանչիւր անձնական բազդաւո-
րութեան հասցնելու համար՝ մարդկային
տանջանքների կրճատման վրայ հիմնած յոյսը
անհիմն է, երեւակայութիւն է, լոկ երեւու-
թական, մանաւանդ՝ երբ ուտիլիտարիզմը
հնարաւոր է համարում հասնել քարոզած
բազդաւորութեան՝ բացառապէս երկրային
կարճատեւ գոյութեան սահմանների մեջ: Բայց
կարո՞ղ է արդեօք ցնորական և անկարելի երե-
ւակայութիւնը մարդկային կեանքի վախճա-
նական նպատակը համարուել:

Սակայն ուտիլիտարիզմի անանկութիւնը՝
կեանքի նպատակի մասին եղած վարդապե-
տութեան մէջ՝ ամենից աւելի ակներեւ երեւան
է գալիս առաւելապէս գործի ժամանակ: Չը-
նայելով ուտիլիտարիզմի անորոշ և խախտու
հիմնական կանոններին, բայց և այնպէս վեր-
ջին ժամանակս մեծ ուշադրութիւն է գրա-
ւում և բազմաթիւ կուսակիցներ ունի, ըստ
որում, ի միջի այլոց, ուտիլիտարիզմի քարո-
զիչները բարձր, ազատական և մարդասէր
դարձուածներով (Ֆրապներով) քողարկում են
նրա թերութիւնները յաշս ժամանակակից
սերնդի: Քիչ չեն և մեղանում այնպիսի մար-
դիկ, որոնք աչքի են ընկնում որպէս ուտի-
լիտարիզմի հետեւողներ: Այլ մարդիկը ամենից

առաջ հաստատապէս իւրացրել են ուտիլի-
տարական վարդապետութեան մանաւանդ
այն կանոնները, թէ՛ կեանքի վախճանական
նպատակն է անձնական երջանկութեան
հասնելը, և անխոնջ գործունէութեամբ (ՅԵՐ-
ՐԻՅ) ձգտում են այդ նպատակին, իրանց
ևս համարելով ժամանակակից մտածողների
դաւախարգի անդամ՝ որոնում են բարձր
հոգեկան վայելչութիւններ: Նրանց համար
լաւ դիրքը պահանջ է, էստետիքական բաւա-
ւականութիւնները նրանց համար սովորու-
թիւն են դարձել: Բայց ընդ նմին շատ
էլ անտարբեր չեն դէպի նիւթական վա-
յելչութիւնները, դէպի համադամ կերա-
կուրները, շքեղ հագուստը, դէպի արտաքին
փառահեղ արդուզարդը: Որպէս գործնական
մարդիկ՝ նրանք այդ ամենին մեծ կամ փոքր
չափով հասնում են և որպէս իրանց նպատա-
կին յաջողութեամբ հասած մարդիկ՝ կրում
են ինքնահաւանութեան և յաճախ ինքնա-
գոհութեան կնիք: Աչ մի ըոպէ անգամ չը-
մոռանալով թէ՛ կեանքի նպատակը անձնական
երջանկութիւնն է, ժամանակակից այդ ուտի-
լիտարիստները, ըստ երևոյթին, միշտ յիշում
են ուտիլիտարական վարդապետութեան և մի
այլ կանոն, այն՝ թէ անձնական երջանկու-
թեան արտապէս հասնելու և նրա ապահո-

վութեան համար հարկ է աշխատել և ուրիշներին երջանկութեան մասին: Ուստի և նրանք տարբերուում են ուրիշներից իրանց քաղցր և քաղաքավարի վարմունքով: Ըստ երևոյթին՝ սովնայն անկեղծութեամբ կարեկցում են ամեն մի վշտի ամենայն պատրաստականութեամբ շտապում են պաշտպանել իւրաքանչիւրին իրանց ձգտումների մէջ: Եւ եթէ ականջ դնէք նրանց ճառախօսութիւններին, առաջին անգամից իսկ չէք կարող չը կարծել, որ ձեր առաջ կանգնած են մարդկութեան ճշմարիտ բարեկամները: Համանման մարդկանց հետ առաջին անգամ պատահելուց՝ նրանք ակամայ դրաւում են և առ հասարակ դռնում են կուռքեր դիւրահաւատ և կեանքի մէջ անփորձ մարդկանց համար: Բայց ժամանակակից ուտիլիտարիստների ուրիշներին այդպիսի կարեկցաբար վերաբերմունքը շատ անկայուն և անյուսալի է: Նրանց մասնակցութիւնը շարունակուում է մինչ այն ժամանակ, քանի որ նրանց հաճելի է, ձեռնտու է, նպաստում է նրանց ժողովրդականութեան և քանի որ նրանցից ոչ մի առանձին խոշոր զոհողութիւն չի պահանջուում, բացի բաւերից ու բառերից: Բայց հէնց որ հանդամանքները փոխուեցան, դէպի ուրիշները էդած կարեկցութիւնն էլ սկսում է

փոխուիլ ահաճութեան, և այդ կարեկցութիւնն էլ արագապէս անյայտանում է: Եւ նրանք, երեկուայ ձեր այդ բարեացակամներն ու բարեկամները, այժմ սկսում են դէպի ձեզ չոր ու սառն վերաբերուիլ և աշխատում են չը նկատել և չը ճանաչել ձեզ: Այդ դեռ քիչ է: Մի խոշոր օգուտի դիպուածում՝ նրանք պատրաստ են լինում մատնել ու վաճառել ձեզ, և յիրաւի՝ շատ յաճախ և մատնում, և՛ վաճառում են, և որ աւելի ցաւալի ու սարսափելի է՝ մատնելով ու վաճառելով հանդերձ՝ մնում են ըստ առաջնոյն անվրդով ու բարեհոգի, ինքնակամ ժպտան երեսին: Նրանց շատ հաճելի է, որ շնորհիւ իրանց ճարպիկ գործողութիւններին՝ նրանց անձնական երջանկութիւնը չի ենթարկուիլ ամենաչնչին զրկանքի և մինչև անգամ դեռ բազմապատկուել է: Հասկանալի է՝ որ այդ տեսակ մարդկանցից չի կարելի սպասել մարդկային երջանկութեան աճումը: Նրանց գործունէութիւնը մարդկանց թշուառութիւնն ու տանջանքը միայն կարող է բազմապատկել: Այն ինչ նրանք, ուտիլիտարիզմի այդ ճշմարիտ կուսակիցները, բացի ուտիլիտարական կանոններից՝ ուրիշ բարոյական կանոններ չեն ընդունում: Եւ հէնց այդ իսկ կանոններն ինքնըստինքեան ուտիլիտարիզմի սնան-

կութեան, ինչպէս անձնական երջանկութեան մասին եղած վարդապետութեան, այնպէս և մարդկային կեանքի վախճանական նպատակի թերութեան անհերքելի ապացոյցներ են:

Այսպիսով գուրս է գալիս, որ մարդկային իմաստութիւնը հնարաւորութիւն չունի գոհացուցիչ պատասխան տալու մարդկային կեանքի վախճանական նպատակի հարցին: Ա՞րտեղ կարող ենք գտնել նրան:—Այնտեղ, ուր ամփոփուած են յաւիտենական Բանի պատգամները, և ամենայն ճշմարտութիւն պարունակուում է մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի վարդապետութեան մէջ, որ գրուած է Աւետարանում և լուսաբանուած է, նորա առաքեալների գրուածքներում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

I

Աւետարանում, գլխաւորապէս մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի բազմութեան կամ նեղ իւր մօտիկ աշակերտներին շրջանում խօսած քարոզութեանց մէջ, նոյնպէս և Նրա առ Հայրն Աստուած ուղղած աղօթքներում մենք շատ տեղ ենք պատահում այն հարցին, որը վերաբերում է մարդկային կեանքի վախճանական նպատակին: Այդ տեղերը միասին վերցրած՝ տալիս են միանգամայն լիակատար և պարզ պատասխան յիշեալ հարցին: Այդպիսի տեղերից են ի միջի այլոց և հետևեալները. «Ի տան Հօր իմոյ օթեանք բազում են. ապա թէ ոչ՝ ասացեալ էր իմ ձեզ՝ եթէ երթամ և պատրաստեմ ձեզ տեղի: Եւ եթէ երթամ և պատրաստեմ ձեզ տեղի, դարձեալ դամ և առնում զձեզ առ իս. զի ուր եսն իցեմ և դուք անդ իցէք» (Յովհ. ԺԳ. 2—3): «Ես եմ ճանապարհ և ճշմարտութիւն և կեանք. ոչ որ դայ առ Հայր՝ եթէ ոչ ինև: Եթէ զիս գիտէիք՝ ապա և զՀայրն իմ գիտէիք, և այսուհետև գիտասջիք զնա . . . :

Որ ետեսն զիս՝ ետես զՀայրն» (Յովհ. ԺԳ. 6, 7, 9): «Հայր, զորս ետուրն ինձ, կամիմ՝ զի ուր եսն եմ, և նոքա իցեն ընդ Իս: ... Եւ ծանուցի նոցա զանուն քո, և ծանուցից. զի սերըն՝ զոր սիրեցեր զիս՝ ի նոսա իցէ, և ես ի նոսա» (Յովհ. ԺԷ, 24, 26): «Երանի՛ այնոցիկ՝ որ սուրբ են սրտիւք, զի նոքա զԱստուած տեսցեն: Երանի՛ է՛ ձեզ՝ յորժամ նախատիցեն զձեզ և հալածեսցեն և ասիցեն զամենայն բան շար զձէնջ սուտ վասն իմ: Յնծացէք և ուրախ լերուք, զի վարձք ձեր բազում են յերկինս» (Մատթ. Ե. 8, 11, 12): «Եկայք, օրհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէք զպատրաստեալ ձեզ զարքայութիւնն ի սկզբանէ աշխարհի» (Մատթ. ԻԵ. 34): Ի շարս Տիրոջ այս պատգամների՝ կարելի է դնել, որպէս կրկնութիւն, բացայայտութիւն և օրինակ, առաքեալների հետեւեալ իմաստայից ճառերը. «Այլ մեր առաքինութիւն յերկինս է» (Փիլ. Գ. 20): «Զոր ակն ո՛չ ետես, և ունկն ո՛չ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ո՛չ անկաւ, պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց» (Ա. Կորնթ. Բ. 9): «Քանզի փոքր ի շատէ գիտեմք և փոքր ի շատէ մարգարէանամք: Այլ յորժամ եկեսցէ կտաարումըն, փոքր ի շատէս խափանեսցի: Այժմ՝ անսանեմք իրրև ընդ հայելի օրինակաւ, այլ յայնժամ՝ դէմ՝ յանդիման. այժմ՝ խելամուտ եմ

փոքր ի շատէ, այլ յայնժամ զխոացից» (Ա. Կորն. ԺԳ. 9, 10, 12): «Սիրելիք, այժմ որդիք Աստուծոյ եմք, և չեւ ևս է յայտ՝ եթէ զինչ լինելոց իցեմք. զիտեմք՝ զի յորժամ նա յայտնեսցի՝ նման նմա լինելոց եմք, զի տեսանելոց եմք զնա՝ որպէս և էն» (Ա. Յովհ. Գ. 2): «Զվերինն խնդրեցէք, ուր Քրիստոսն նստի ընդ աջմէ Աստուծոյ: ... Կեանքն ձեր ծածկեալ են ընդ Քրիստոսի յԱստուած» (Կողոս. Գ. 1, 3.):

Յառաջ բերած օրինակներից երևում է, որ մարդկային կեանքի վախճանական նպատակի մասին վարդապետութիւնը՝ որ կրկնուած և բացայայտուած է առաքեալների գրուածքներում, Աւետարանը առաջին գծի վրայ դնում է յաւիտենական կեանքը: Ըստ աւետարանական վարդապետութեան՝ մարդկային կեանքն ամբողջովին չի ընդհատուում այստեղ՝ երկրի վրայ. գերեզմանն ու զագաղը նրա համար սահման չէ: Երկրաւոր կեանքն ընդհանրապէս կեանքի առաջին շրջանն է. նա կը շարունակուի գագաղի սահմաններից դուրս ևս գարձեալ յաւիտեան. ընդ նմին իւրաքանչիւր առանձին մարդու գիտակցութիւնը և անձնաւորութիւնը մնում են անմատչելի: Եւ ահաւանիկ այնտեղ՝ գագաղի այն կողմն է գտնուում մարդկային կեանքի վախճանական նը-

սխտակը և ոչ այստեղ երկրիս վրայ, և միայն այնտեղ վախճանական նպատակը կատարելապէս հասանելի է: Ո՞րն է այս նպատակը:— Կենդանի և միակ Աստուծոյ հետ ամենաջերմեռանդ և սերտ—մտերիմ հաղորդակցութիւն և միաւորութիւն, այն Աստուծոյ, որ ամենիմաստ և բարերար էակ է, որ ճշմարտութեան և սիրոյ Աստուած է:

Բայց արդեօք չափազանց վերացական և չափազանց բարձր չէ՞ այս վարդապետութիւնը: Այն հազիւ միայն փիլիսոփայական խելքին մատչելի է, իսկ հասարակ խելքին հազիւ թէ հասկանալի լինի: Բայց արդեօք մտաւորապէս անզարգացած մարդը կարո՞ղ է աւետարանական այդ վարդապետութեան հետ կապել որ և է պարզ և կենդանի հասկացողութիւն մարդու կեանքի վախճանական նպատակի մասին և այդպիսով նրա մէջ հանգստութիւն և մխիթարութիւն գտնել: Բայտերևոյթին թոյլատրելի է այս բանում կասկածելը:

Այն, աւետարանական վարդապետութիւնը կեանքի նպատակի մասին շատ բարձր—վերացական է, բայց ընդ նմին և շատ պարզ: Աւելի փիլիսոփայական խելքը դժուարանում է լուսաբանել և ընդունել այն, սակայն նրա ճշմարտութիւնն անմիջապէս լուսաբանուում է

ամենապարզ և խաղաղ հոգու առաջ և ուրախութեամբ էլ ընդունուում նրանից: Բանն այն է, որ այդ վարդապետութիւնը, որի մասին է մեր խօսքը, պատասխանում է ամենատարմատական հարցերին և մարդկային հոգու պահանջներին, ուստի և մարդս կարող է նրա մէջ գտնել լիակատար բաւարարութիւն, ընդ նմին և միտիթարութիւն և հանգիստ:

II.

Միթէ՞ իմ մարմնի մահով իմ կեանքը վերջնականապէս պէտք է ընդհատուի՞. իմ մարդդ աչքերում լուսոյ վերջին կայծի հետ պէտք է շիջանի՞ և իմ գիտակցութեան վերջին ճառագայթը. պէտք է մեռնի՞ն արդեօք իմ զգացմունքներն ու ձգտումները. իմ միտքըն ու անձը ոչնչութիւն պիտի դառնան: Այսպիսի հարցեր ակամայ ծագում են մարդու մտքում, երբ նա մտածում է երկրաւոր գոյութեան վախճանի մասին, երբ նայում է գերեզմաններին, որոնք միշտ կլանում են մեր հարազատներին ու ծանօթներին: Եւ երբ այդ հարցերը մեր ականջին փոփոխում են տխուր — անհաճոյ «այո՛»ն, մեր սիրան ակամայ սեղմուում, կձկուում է ցաւից և վրդովուած՝ պատասխանում է՝ «ո՛չ, այդ խարէութիւն

է. մարդուս բաժինը անմահութիւնն է. հանգստարանի սահմաններէց դուրս մարդուս սպասում է յաւիտենական կեանքը:— վրկայելով այդպիսի հառաչալի պատասխանով որ անմահութեան պահանջը, յաւիտենական կեանք ակնկալելը բնածին են մարդուն: Եւ այդ պահանջին արձագանք տալով՝ համարեա նախնի բոլոր կրօնները պատմել են իրանց հետեողներին հանդերձեալ կեանքի մասին, և հեթանոս խորհողներէց շատերը պնդել են նոյն իսկ անմահութեան վրայ: Բայց նախնեաց կրօնական այդ դադափարները— հասկացողութիւնները հանդերձեալ կեանքի մասին վերջին ծայր անորոշ, շատ կոպիտ ու անհեթեթ էին և նրանց հաւատալը շատ դժուարին ու ծանր էր: Իսկ փիլիսոփայական վարդապետութիւնները անմահութեան մասին՝ ենթադրութիւնների տատանուող բնաւորութիւն ունէին և չէին կարող ուրիշների հաւատը զարդացնել դէպ իրանց, ուստի թէ մէկը և թէ միւսը անկարող էին գոհացնել սրտի ամենօրեայ պահանջը, սրանից է՝ որ մահուան երկիւղը հին մարդկանց բոլորի կեանքին խաւար էր պատում, և այդ մահուան երկիւղից ըստ առաքելոյ բանին, իրանց ամբողջ կեանքում ենթակայ էին սարկութեան (Երբ. Բ, 15):

Մահուան երկիւղը թունաւորում էր նը-

բանց բոլոր ուրախութիւնները, հարկադրում էր խորասուզուել ականջով և սիրտով մտածութիւնների մէջ մինչև անգամ այնպիսի ուրախ ու կատակասէր մարդկանց, որպիսին էր Անակրէոն բանաստեղծը, և այնպիսի զգաստ մտածողներին, ինչպէս Աիկերոնը: Աւերջինս ի միջի այլոց խոստովանում էր, որ իւր ընդունած հետախուզութեանց եղանակը՝ համարել մահը իրերի բնական և անհրաժեշտ հոսման վախճանը, տրամադրում է դէպի վիշտը, և կեանքը դարձնում է էլ աւելի թշուառ: Թէ որքան ծանր էր նախկին մարդու համար, որի մէջ տակաւին արմատախիլ չէր եղել անմահութեան սահանջը, չունենալ ոչ մի հաստատուն հաւատ դէպի անմահութիւնը, այս ի միջի այլոց պարզ երևում է Վ. դարու մի մասնակցի մեզ հասած խոստովանութիւնից, որը հեթանոսութիւնից քրիստոնէութեան էր դարձել: Այդ խոստովանութեան մէջ մենք կարդում ենք, «դեռ երիտասարդական վաղ հասակիցս վիշտն ու անհանգստութիւնը ձրնշում էին իմ հոգին, ըստ որում ինքս էլ, չքողիտեմ թէ ինչպէս, մտածում էի մահուան մասին և ինքս ինձ հարցնում, թէ արդեօք մահուանիցս յետոյ ուրիշ կեանք կը լինի՞ ինձ համար, կամ թէ ես ոչնչութիւն կը դառնամ, ինչից զոյացել եմ: Ար յիշեմ արդեօք

մահուանիցս յետոյ այն կեանքի մասինս թե՛
անսահման ժամանակը կը տանէ, ամեն ինչ
մոռացութեան անդունդը, և կանհետացնե՞
մինչև անգամ նրա մասին մեր ունեցած
վերջին յիշողութիւնը: Մինչդեռ այդ և դոյ-
նանման մտածողութիւններ անընդհատ վրիս
տում էին իմ հողու մէջ, ևս մի անբացա-
տրելի կարօտ զգացի և իմ ոյժերն ինձ դա-
ւածանեցին: Քայց մանաւանդ աւելի վշտային
այն էր, որ երբ հէնց փորձում էի ճնշել այդ
անհանգստութունը, նա աւելի ևս մեծ ու-
ժով ալեկոծում—վրդովում էր ինձ: Գրա պատ-
ճառն այն էր, որ իմ մէջ գոյութիւն ունէր մի
բան, որ ինձ թոյլ չէր տալիս հանգստանալ,
այդ անմահութեան պահանջն էր: Ես այն
ժամանակ յաճախում էի փիլիսոփայական դըպ-
րոցներ, որպէս զի նրանցից գիտութիւններ
շահեմ: Քայց այնտեղ ևս ոչինչ չգտայի բացի
գաղափարներն անընդհատ հաստատելուց ու
բացասելուց և անվերջանալի վիճարանութիւն-
ներից: Եթէ այդ դպրոցներում դրականապէս
քարոզուէր, որ հոգին անմահ է, ևս ինձ բազդա-
ւոր կըզգայի: Ընդհակառակն ևս ակրութեամբ
դուրս էի գալիս, քանի որ լինում էին հակա-
ճառութիւններ և սնդում էին, որ հոգին մա-
հացու է: Քայց թէ մէկ և թէ միւս կարծիքնե-
րի մէջ ևս կատարելապէս համոզուած չէի:

Այն ժամանակ իսկապէս տխրած՝ ասում էի ինքս ինձ, թէ իպուր ինչո՞ւ ես տանջուումս քանի որ ամեն բան վերջ պիտի ունենայ: Եթէ մահուանից յետոյ գոյութիւն չըպէտք է ունենամ, ապա ուրեմն էլ ինչո՞ւ համար են այդքան նեղութիւնները: Եթէ մահուանիցս յետոյ կեանք է սպասում ինձ, այն ժամանակ ես պէտք է ապրեմ ազնուարար, որպէս զի ես չարչարանքների չենթարկուիմ խաւարչաին տարտարոսում: Բայց ընդդէմ այս խօսքերիս դարձեալ ինքս ինձ հակաձառում էի ասելով, որ այդ ամէնն առասպելներ են¹: Նմանօրինակ խոստովանութիւն կըզանենք Յուստինոս մարտիրոսի և Տաաիանոսի զըրուածքներում: Այդպիսով պարզ է, որ անմահութեան վերաբերեալ հարցը վերացական հարց չէ, այլ կեանքի հարց է, և ս. Աւետարանը գոհացնում է մարդկային հոգու ամենօրեայ այս պահանջը, զերեզմանի սահմաններից դուրս յաւիտենական կեանքը ամեն կասկածից վեր դասելով:

III.

Ապրել առանց Աստուծոյ, առանց բարձրագոյն էակի մարդս չի կարող, թէ և դըժ-

¹ Լեւտինգեր՝ ջատագովութիւն քրիստոնէութեան. II, 6—8.

բաղղարար կարող է երկար ժամանակ մո-
ռանալ նրան: Այդ պատճառով մարդս իւր
զարգացողութեան բոլոր աստիճաններում որո-
նում է Աստուծոյ ձգտում է մերձենալ նը-
րան: Այդ ձգտումն իւր համար ամենալաւ
արտայայտութիւնը գտնում է կրօնքի մէջ.
Բայց որքան կրօնն ընդհանրական է, նոյնքան
ընդհանրական է և այդ ձգտումը: Կրօնի ընդ-
հանրականութեան ապացոյցը շատերը հաս-
տատապէս բացատում են, բայց ինչպէս ցոյց
են տալիս հին ու նոր վկայութիւնները, այս
փաստը բարձր է ամեն տեսակ կասկածանքից: Ի
հնումն Արիստոտելը որ պատմական և սղգա-
խօսական ծանօթութեանց մեծ պաշար ունէր,
չէր ճանաչում մի ազգ, որ հաւատ չունենար
դէպի Աստուածութիւնը: Իսկ կրօնի ընդհան-
րականութեան մասին յաճախակի է յիշատակ-
ւում Կիկերօնի հեղինակութիւնների մէջ:
Բայց նախնիներից նշանաւոր է մանաւանդ
Պլուտարքոսի հետեւեալ վկայութիւնը (Adversus
Colotem epicur). — «Նայեցէք, ասում է Պլու-
տարքոս, երկրի երեսին, դուք կը գտնէք քա-
ղաքներ առանց ամրութիւնների, առանց դի-
տութիւնների, առանց իշխանական դասակար-
գութեան, մարդիկ կը տեսնէք առանց հաս-
տատ բնակարանների, որոնք չը դիտեն փողի
գործածութիւնը, որոնք հասկացողութիւն

չունին շքեղ արհեստների մասին. բայց դուք
չէք կարող գտնել մարդկային ո՛չ մի հասարա-
կութիւն առանց հաւատոյ դէպի Աստուա-
ծութիւնը, ո՛չ մի քաղաք, որի մէջ չբլինէր
որ և է տաճար, որ սովորութեան մէջ չլինէին
աղօթքներ, գոհեր, երգումներ: Նոր գիտական
գրականութեան մէջ մենք նոյնպէս շատ վիա-
յութիւններ ենք գտնում կրօնի ընդհանրա-
կանութեան մասին մարդկութեան մէջ: Այդ
վիայութիւնները պատկանում են այն անձանց,
որոնք յայտնի են իրանց անաշտութեամբ:
Այսպէս գերմանական նշանաւոր գիտնա-
կան Հոլմբոլդա իւր «Տիեզերք» գրքի մէջ
* (I, 16) գրում է թէ՛ «նոյն իսկ վայրենի
ազգերի մէջ, նա նկատել է, որ յարգի է այն
խորհրդաւոր դաշն, որ կապում է մարդուն
Աստուածութեան հետ»: Այսպէս «Մարդարա-
նութիւն բնական ազգերի» հեղինակը նոյնպէս
չի ցոյց տալիս ո՛չ մի ազգ, որ օտար լինէր
կրօնական հասկացողութիւնից: Առնդտի
(«Մարդու և կենդանիների հոգին» II, 279)
ասելով՝ «աւելի ուշագիւր հետախուզու-
թիւնը միշտ բաց էր անում, մինչև անգամ
կոպիտ վայրենիները մէջ, այնպիսի բարքեր ու
սովորութիւններ, որոնցից կարելի է որոշակի
եզրակացնել, որ նրանց մէջ ևս գոյութիւն են
ունեցել կրօնական հասկացողութիւններ, թէ

և շատ էլ նման չեն եղել միմեանց: Վերջապէս Ֆրանսիական ժամանակակից բնագէտ Կարֆաժը (Das Menschengeschlecht. II. 200) կրօնի ընդհանրականութեան ապացոյցը ընդունում է անկասկածելի, ընդ նմին բարոյականութեան և կրօնի վրայ մասնանիչ է անում որպէս մարդկային հոգու բնական սկզբնական արանձնայատկութիւններ, որոնք էապէս զանազանում — որոշում են մարդուն կենդանիներից: Բայց Աստուածութեան հետ հաղորդակցութիւն որոնելով՝ մարդս կամենում է կենդանի, անմիջական մերձեցումն, ցանկանում է զիմել բարձրագոյն էակին խնդրուածքներով, շնորհակալութեամբ, յանձնել իրան նրա հովանաւորութեանն ու պաշտպանութեանը: Այստեղից հետեւում է, որ չրկայ այնպիսի կրօն, որ չունենայ ազօթք: Եւ այս հանրամարդկային ձգտման դէմ՝ յանդիման գալիս է նորուխաի յայտնութիւնը կեանքի նպատակի մասին: Այդ յայտնութիւնը ծանուցանում է, որ այդպիսի կենդանի, անմիջական հաղորդակցութիւն բարձրագոյն էակի հետ յաւիտեան սպասում է մարդուն, և իզուր չէ, որ մարդս այնքան բացարձակ կերպով ցանկանում է այս հաղորդակցութեանը, որովհետեւ հէնց նրա միջին է մարդկային կեանքի վախճանական նրպատակը:

Բայցի յիշատակած պահանջներից՝ մարդկային հոգու մէջ գոյութիւն ունին և այլ պահանջներ ու ձգտումներ, որոնք այնքան էլ էական չեն, բայց և որոնք աւելի, այսպէս ասած՝ շօշափելի և որոշ են: Այսպէս է ճշմարտութեան պահանջը և նրան ձեռք բերելու տիրապետելու ձգտումը, արդարութեան պահանջը և այն իրագործելու ձգտումը:

IV.

Չգտելով տիրապետել ճշմարտութեան, ըմբռնել անյայտը՝ մարդս իւր ուշադրութիւնը չի բեռնում մերձաւոր իրերի վրայ, այսինքն այնպիսի իրերի, որոնց վրայ, ըստ երևոյթին, ամենից առաջ բնականաբար պիտի կեդրոնանար: Ընդհակառակն՝ նրա միտքը մշտապէս անցնում է մերձակայ իրականութեան և փորձառութեան սահմանից դուրս, ընթանալով դէպի երևակայականը՝ փորձնականից բարձր աշխարհ, և այստեղ ջանում է, վճռել այնպիսի հարցեր, որպիսիք են, օրինակ՝ ամբողջ գոյացութեան սկզբնական պատճառների և վախճանական նպատակների, մարդկային հոգու յատկութիւնների և վերին աշխարհի էութեան մասին եղած հարցերը, ոչ տեսանելի աշխարհի, այլ

մարդկային այնպիսի յարաբերութիւնների մասին, որը բարձր է իրանից և որ գտնուում է իւր շուրջը և որոշում է նրա զիրքը տիեզերքի մէջ: Եւ այսպէս կամ այնպէս վճռելով այս հարցերը՝ մարդս իւր ուշադրութիւնը կարձնում է մասնաւոր առարկաների և երևոյթների ուսումնասիրութեան վրայ, որպէս զի այդ շքրջանում ևս տիրապետէ ճշմարտութեան, ըմբռնէ իրական յատկութիւնները և այդ առարկաների ու երևոյթների յարաբերութիւնները: Այստեղից հետևում է, որ մարդս ամեն ժամանակ, որպէս այդ մասին վկայում է մարդկութեան հոգևոր զարգացման պատմութիւնը, երևացել է նախ որպէս փիլիսոփայ, հնարել է ամբողջ փիլիսոփայական կամ կէս—փիլիսոփայական և կէս—կրօնական համակարգութիւններ և այնուհետև միայն անցել է իրան շրջապատող բնութեան ուսումնասիրութեան և փոքր առ փոքր հաւաքել է նիւթեր բնագիտութեան համար: Այս երևոյթը ևս ընդհանրականութեան բնաւորութիւն ունի ու կատարուում է ոչ միայն քաղաքակիրթ, այլ և բոլորովին վայրենի ազգերի մէջ: Վայրենու միտքը մի անգամ որ զարթնեց, ընդ միշտ պատում է վերացական հարցերի աշխարհում և պարունակում է միշտ բաւականաչափ պաշար այս հարցե-

րին պատասխանելու համար. այնպէս որ իւրաքանչիւր հասակաւոր վայրենի ներկայանում է որպէս իր տեսակի փիլիսոփայ: Թող նրա փիլիսոփայութիւնը լինի կոպիտ և մանկականի չափ միամիտ, բայց այն հարցերը, որ նա շօշափում է, կարող են համարձակ կերպով դատուիլ ի շարս քաղաքակիրթ ազգերի ամեն տեսակ փիլիսոփայութեան, որը միախառնուելով վայրենի մարդու կրօնական գաղափարներին հետ, լցնում է նրա հոգւոյ կեանքըն այնպիսի խորիմաստ բովանդակութեամբ, որին անաչառ ուսումնասիրողը չի կարող հիացմամբ և յարգանքով չը վերաբերուիլ: Առաջին իսկ հայեացքից այդպիսի օտարոտի երևոյթը, մտքի այդպիսի ձգտումը փորձառութեան շրջանից դուրս, նախքան մարդուն շրջապատող իրականութեան հետ ծանօթանալը, է սակայն միանգամայն բնական երևոյթ, և պէտք է բնդունել նրան ոչ միայն որպէս մեր յատուկ բնական պահանջների անվիճելի ապացոյց, ճանաչել ճշմարտութիւնը և տիրապետել նրան, այլ և որպէս մի ակնյայանի վրկայութիւն, թէ բանականութիւնը նոյնպէս կարող է անմիջական կերպով իմանալ, թէ որ տեղ կարելի է գտնել նրա համար թանկագին ճշմարտութիւնը: Եւ յիշուի՝ ճշմարտութիւնը միայն յիշեալ վերացական հարցերի վրձոն-

լու մէջն է, և ձեռք բերել կարելի է այն միայն այդ հարցերի ուղիղ վճռելովը. այսանգից պարզ է, որ մարդս ունենալով այս հարցերի մինչև անգամ ամէ ամիակողմանի և անկատար պատասխանները, դարձեալ հնարաւոր է լինում իսկական կենդանական կեանքից անցնել մարդկային ճշմարիտ բանական կեանքին: Այս այն պատճառով, որ երբ մի մարդ մի անգամ վերոյիշեալ հարցերի պատասխաններն ստացել է, նրա համար արդէն հնարաւոր է դառնում ուղղել իւր գործունէութիւնը դէպի յայտնի և ճշտօրէն ճանաչուած նպատակները և այդպիսով մտածել նրանց մասին: Ապա՝ մարդուս համար հնարաւոր է լինում սկզբունքի հիման վրայ, որոշակի սկսել իւր յարաբերութիւնները դէպի այլ մարդիկ և իրան շրջապատող իրականութիւնը, և դրանով ապահովել իւր հոգեւոր զարգացման ապագայ յառաջադիմութիւնը: Բնական է, որ մարդ որքան աւելի մօտ է ճշմարտութեան և որքան լիակատար լինին վերոյիշեալ հարցերի պատասխանները, նոյնքան էլ աւելի խելացի և լիակատար կըլինի մարդուս կեանքը՝ իշխելով այդ հարցերին, որով աւելի հասկանալի է դառնում նրա համար շրջապատող աշխարհը:

Ասկայն մարդս յենուելով իւր սեպհական ոյժերին՝ անկարող է միանգամայն արիւսպե-

տել ճշմարտութեանը վերացական հարցերի շրջանում, ընդ նմին և միանգամայն պարզել իւր համար մասնաւոր իրերի և երևոյթների միտքը: Աւստի և մարդուս դէպի ճշմարտութիւնն անդադար ձգտելու պատմութիւնը տալիս է մի շարք սխալներ ու մոլորութիւններ և փիլիսոփայական համակարգութեանց տեսութիւնների ու հայեացքների մշտական փոփոխումն: Աւստի և այն լուսաւոր բուսկներն, երբ մարդս մտածելով որ արդէն տիրապետել է ճշմարտութեանն, հիասքանչումով բացականչում է. «գտայ», միշտ տեղի են տալիս ծանրը հիասթափման, և նա տխուր յուսահատութեամբ հարցնում է ինքն իրան՝ «ինչ է ճշմարտութիւնը:»

Բայց մի՞թէ խելքի այս արմատական սկզբնական հարցն ընդ միշտ պէտք է անպատասխան մնայ: Ա՛հ, ո՛չ, այս հարցին պատասխան է տալիս մինչև իսկ այս հարցն աւելորդ է դարձնում մարդկային կեանքի նպատակի վերաբերեալ անկեղծ վարդապետութիւնը: Նա ուսուցանում է, որ Աստուած, որի հետ յաւիտեան հաղորդակցութեան է կոչուած իւրաքանչիւր հոգի, հէնց ինքը ճշմարտութիւնն է, ամենի սկիզբն ու վախճանը, ամենակատարեալ և բազմազան գերբնաստութիւնը: Աւստի և այն տեղ միայն, գերեզմանի սահմաններից

գուրս, Աստուծոյ լուսոյ առաջ, մարդուս բա-
նականութեան ձգտումն դէպի ճշմարտութիւ-
նը լիակատար բաւարարութիւն կը գտնէ: Այն՝
ինչ որ մենք այստեղ միայն մասամբ ճանաչել
ենք, անկատար է, միակողմանի է, և խորհրդա-
ւոր, և այնտեղ այս ամենը կը վերանայ և
խրաբանչիւրի համար կը հասնէ լիակատար
գիտութեան հնարաւորութիւնը:

V.

Բայց եթէ մարդու մէջ զօրեղ է ճշմար-
տութեան պահանջը և դէպի այն ունեցած
ձգտումն անզուսպ այն ժամանակ բարու-
թեան պահանջը և դէպի այն ձգտումն էլ ա-
ւելի զօրեղ ու անզուսպ է լինում: Բարու-
թեան գաղափարը յատուկ է մարդու հո-
գունս որը զարթնում է նրա մէջ գիտակ-
ցութեան զարթնելուն հետ: Այդ գաղափարը
շատ մեծ նշանակութիւն ունի մարդու կեանքի
և գործունէութեան ընթացքում և մի անվո-
խարինելի արժանաւորութիւն է նրա աչքում:
Բարութեան գաղափարը մարդկային գործու-
նէութեան վերաբերմամբ մի բռնադատիչ ոյժ
է, որը հանդէս է գալիս մարդկային հոգու
մէջ բարոյական օրէնքի ձևով: Բարոյական օ-

բէնքը մարդուց պահանջում է, որ նա իւր բոլոր գործողութիւններէ մէջ իրագործէ բարին և իրան հեռու պահէ այն ամէն բանից, ինչ որ հակառակ է բարութեան: Հնազանդելով այդ պարտաւորեցուցիչ և ստիպողական պահանջներին՝ իւրաքանչիւրն իրան ի ներքուստ գոհ է զգում: Խիղճը՝ բարութեան այդ անմիջական գիտակցութիւնը, վկայում է, որ այդպէս գործելով՝ մարդս կատարում է իւր պարտքը և այդ վկայութիւնը ուրախացնում և ամոքում է նրան: Ճիշտ է՝ մարդս իբրև մի ազատ էակ, կարող է և չըկատարել բարոյական օրէնքի այդ պահանջները, դժել իւր պարտքը, որպիսին դժբաղդարար շատ յաճախ է պատահում, բայց այդպիսի գործողութիւնը նրա համար անպատիժ չի անցնում, որի հետևանքը լինում են տխուր զգացմունքներ՝ խղճահարուխն ու զղջալը և ամբողջ հոգևոր կեանքի կանոնաւոր ու խաղաղ ընթացքի խանգարումն: Կեանքի մէջ բարութեան այսպիսի մեծ նշանակութիւնը մարդուս համար անպայման արժէք ու զին ունի և բարութիւնից աւելի բարձր ու վսեմ բան նա անկարող է մտածել և երևակայել: Պեստի և բարութիւնը բոլոր արարածների համար ծառայում է որպէս արժանիքի չափ, այլ և այն բանի համար, ինչ որ շրջապատում է մարդուն, և այն բանի՝

ինչ որ հէնց նրա մէջ գտնուում է: Այն՝ ինչ որ մենք գնահատում ենք, գնահատելի է այն չափով, ինչ չափով որ նա տողորուած է բարոյական սկզբունքներով և կամ այն չափով, որով ուղղակի կամ կողմնակի կերպով նպաստում է կեանքի մէջ բարոյական օրէնքի պահանջներին իրագործման և թեթեւացնում է մարդու աշխատանքը այս իրականացման գործում: Մարդկային կեանքի մէջ բարութեան ունեցած նշանակութեան և նրա անպայման արժանիքի պատճառով ձգտումը դէպի նա եթէ ոչ իւրաքանչիւր անհատի, գէթ առհասարակ մեծամասնութեան համար ներկայացել և ներկայանում է որպէս տիրապետող ձրգտումն: Մասնաւոր և ընդհանուր կեանքի զանազան յարաբերութիւններն ու ձևերը որոշելով և մշակելով՝ մարդս աշխատել է որպէս հիմք ընդունել այս յարաբերութիւնների ու ձևերի բարոյական սկզբունքը, ցանկացել է միշտ աեսնել բարութեան գոյութիւնը որպէս իւր մասնաւոր կեանքի նոյնպէս և այլ մարդկանց կեանքի մէջ, զլիաւորապէս այն ձևով, որն աւելի շատ է արտայայտում նրա էութիւնը, որպիսին սէրն է: Աէրը իւր բազմազան երևոյթներով ամենայն իրաւամբ համարուում է արդարև մարդկային կեանքի կանոնաւոր զարգացման անհրաժեշտ պայմանը, մարդը ու-

բախութիւնների և առհասարակ բազդաւորութեան աղբիւրը: Եւ մարդը սէրն աւելի բարձր է դասուամբ այն ժամանակ, երբ նա աւելի է մօտենում իւր իղէալին: Աւստի և մեզանից իւրաքանչիւրն աւելի է գնահատում ճնորդական սէրը, մանաւանդ մայրականը, սէր՝ որ կատարելապէս անկաշառ է, անձնուէր է, լսող հեռեւոյ է և ուշադիր. սէր՝ որ իւրաքանչիւրի մէջ, ում վրայ որ տարածուում է այն, ընդունակ է նշմարել և ըստ արժանւոյն գնահատել նոյն իսկ աննշան, բայց և բարի գծերը և մտքի ու զգացման ամենաթուուցիկ, բայց և մաքուր ու աղնիւ շարժողութիւնները:

Բայց ինչ որ ճշմարտութեան մասին ասուեցաւ, նոյնը հարկ է ասել և բարութեան վերաբերմամբ. ներկայ հանդամանքներում մարդու համար բարութիւնը մնում է որպէս մի անհասանելի իղէալ: Զգտելով նրան, մարդս ամենից առաջ բնականաբար ցանկանում է, որ նա իրականանայ իւր կեանքի մէջ: Սակայն մարդու ցանկութիւններն ու ձգտումները շատ դիպուածներում մնում են լոկ ցանկութիւններ ու ձգտումներ, կամ թէ իրականանում են շատ աննշան աստիճանով, և յաճախակի ստիպուած ենք լինում սրտի դառնութեամբ կրկնել այն ամենը, ինչ որ մարդկային էութեան այնպիսի խոր հասկացողութեամբ՝ Ա-

ուսրեայն արտայայտել է հետեւեալ խօսքերով․
« Ի մարմնի իմում բնակեալ է բարի ինչ, զի
կամքն առաջի կան ինձ, և առնել զբարին ո՛չ:
Ձի ոչ եթէ՛ զոր կամիմ զբարին՝ առնեմ, այլ
զոր ո՛չն կամիմ զչարն՝ զայն գործեմ: Հաճեալ
եմ՝ ընդ օրէնսն Աստուծոյ ըստ ներքին մաշ-
դոյն: Բայց տեսնեմ այլ օրէնս յանդամս իմ
զինեալ հակասակ օրինաց մտաց իմոց, և զե-
րեալ զիս օրինօքն մեղաց՝ որ են յանդամս իմ,
(Ա. Հռովմ. է. 18, 19, 22 և 23): Արդարեւ
մեղանից իւրաքանչիւրի ցանկութիւնը ևս
այն է՝ տեսնել բարութիւնը իրականացած, այլ
մարդկանց կեանքի և գործունէութեան մէջ՝
մնում է անիրադործելի լոկ ցանկութիւն:
Մարդկային կեանքը, ընդհանուր առմամբ, ներ-
կայացնում է տխուր տեսարաններ. ճշմարտու-
թիւնը, որ պէտք է տիրապետէր մարդկային
փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ, յաճախ
ոտնակոխ է լինում անարդար և անիրաւացի
կերպով: Մարդկանց գործերում փոխանակ
սիրոյ առաջնորդող սկզբունքի՝ բազմաթիւ դիպ-
ուածներում երևում է եսասիրութիւնը, որը
տեղի է տալիս փոխադարձ զրկանքների, ան-
պատուութիւնների անընդհատ փոփոխու-
թեան, ծանրագին վիրաւորանքների, ճնշում-
ների և զազանային խստութիւնների և այս-
պիսով՝ հաւասար կերպով տանջուում են թէ՛

Ճնշողներն ու ճնշուողները, և թէ՛ զրկողներն ու զրկուողները, թէ և տանջանքներն ըստ բնաւորութեան զանազան են յիսում առաջինների և երկրորդների համար: Այսպէս չից հեռուում է այն, որ մարդկային արիւնը և դառն արցունքները, հեղեղներով ոռոգելով երկիրը, որի վրայ բնակում է մարդկային ցեղը, անընդհատ բողբոլում են երկնքին: Այնուամենայն էն այնպիսի ժամանակներ, երբ մարդկանց շրջանում առ հասարակ արագութեամբ աճում են ապօրէնութիւնների ամենայն տեսակները, և այն ժամանակ մարդկային ազգի ամենալաւ ներկայացուցիչների համար հասնում են դառնագին օրեր: Նրանք փափագում են ձմարտութեան և բարութեան, բայց չկան նրանք, իսկ նրանց շրջապատողներն ասում են՝ թէ, ձմարտութիւնն ու բարութիւնը որոնց դուք փափագում էք, երբէք չեն եղել: Թէ, ձմարտութեան և բարութեան մասին եղած հասկացողութիւնը հէնց իրանք մարդիկն են մտածել, որոնք անընդհատ փոփոխւում են իրանց բովանդակութեամբ, ուստի և անարայման պարտաւորութիւններ չեն վարդացած մարդկանց համար: Բայց զրանք և դոյնանման կեղծ և անխոհեմ աղաղակներն ու մտածողութիւնները միայն մեծացնում են բարութեան և ձմարտութեան պաշտողների

վիշար և նրանց մտքի մէջ ակամայ սկսում է ներս թափանցել կասկածը՝ մարդկային հոգու բնական բարձր ձգտումների ճշմարտութեան վերաբերմամբ:

Բայց այս անգամ ևս աւետարանական վարդապետութիւնը մարդկային կեանքի վախճանական նպատակի վերաբերմամբ՝ մարդուն օգնութեան է դալիս, ասելով նրան, թէ բարութիւնը պատրանք չէ, և թէ դէպի նա ձրգտելն անօգուտ և անպտուղ չի մնալ առանց բաւականութիւն ստանալու: Ըստ որում Աստուած, որի հետ ամենաջերմեռանդ հաղորդակցութիւնը ներկայանում է մարդու համար գերեզմանի սահմաններից դէնը, ոչ միայն ճշմարտութիւն է, այլ և բարութիւն և սէր: Ուստի և իւրաքանչիւրը, որ ձգտում է Երկնաւոր Հօր բնակիչը լինելու, պէտք է ամենարարի Աստուծոյ հետ հաղորդակցութեան մէջ գտնուի: Աստուածային սիրոյ հովանուներքոյ, որի թագաւորութեան մէջ տեղ չունի ինքնասիրութիւնը, հետեւապէս և չարութիւնը: Եւ այդ կենսատու և ամբաստնող սիրոյ գործողութեան ներքոյ անդադար և անարգել կրգարգանան և կրծագին բարութեան սկզբունքներն աւելի ուժով, որոնք զրուած են իւրաքանչիւրի հոգու մէջ և դէպի կեանք կը կոչուին մինչև անգամ այն բարի սկզբնաւո-

բուժիւնները, որոնք սաղմնային դրութեան մէջ աննկատելի մնում են մանուկների հոգու մէջ, որոնց համար և ասուած է. «Զի այդպիսեացդ է արքայութիւն երկնից» (Մատ. ԺԹ. 14): Եւ այդ յաւիտենական և անփոփոխելի սէրը, հայրական սէրը թափանցում է մարդկային իւրաքանչիւր առանձին հոգու մէջ, բուժում է այն վէրքերը, որոնք պատճառել են երկրիս վրայ վշտերն ու տանջանքները և զնահատում է հոգու մէջ եղած ամեն բարին ու լաւը, թէ և քիչը, և կը վարձատրէ ամեն բանի համար. — եւ ծարաւեային ասուած մի բաժակ ցուրդ ջրի, և և մերկին հաղցրած հանդերձի, և և զէպի տանջուողներն ունեցած ջերմ մտնակցական յարաբերութեան, և և խորտակուած սրտի հառաչանքի, և և զղջման ջերմ արտասուքի համար:

Բայց ճշմարտութեան զիտակցութիւնը և ճանաչելը բանականութեան հանդատութիւն է տայիս: Հայրական, բուժիչ, արդար և կազդուրիչ այս սէրը կենդանացնում է սիրան անասելի ուրախութեամբ. թէ մկր և թէ միւսը հոգին լցնում են երանութեամբ, որն այժմ անհնարին է երևակայել և որը բնականապէս պիտի ծառայէ իրրեւ մեծ վարձատրութիւն փշոտ ճանապարհի փոխարէն, որ հասցրել է կեանքի վախճանական նպատա-

կինս այն է՝ արքայութիւնը, որ պատրաստուած է աշխարհի հիմնարկութեան օրից և արժանացրել է մեզ ճշմարտութեան և սիրոյ Աստուծոյ տեսոյն: Արանից բարձրին արդէն անկարելի է ձգտել և սրանից էլ լաւ բան անհնարին է ցանկանալ:

VI.

Այսպէս՝ աւետարանական վարդապետութիւնը կեանքի նպատակի մասին՝ դէմ յանդիման է գալիս մարդկային բոլոր արմատական—սկզբնական պահանջներին և պատասխան է տալիս նրա բոլոր իրական հարցերին: Աւտի և այդ վարդապետութիւնը իւր բոլոր բարձրութեամբ հանդերձ, կարող է ճանապարհ գտնել մարդկային ամեն հոգու մէջ, կարող է հանդատացնել նրան և ուրախացնել, ծառայել իւրաքանչիւր անհատին մասնաւորապէս և ամենքին ընդհանրապէս իբրև պայծառ—լուսաւոր ուղեցոյց աստղ երկրաւոր կեանքի աղջամուղջի մէջ և կարող է ամենքին միաւորել ի մի հոգևոր ամուր հանդոյցներով:

Յիրաւի՝ այսպէս էլ եղել է, երբ աւետարանական վարդապետութիւնը, կեանքի նպատակի մասին, առաջին անգամ քարոզուե-

ցաւ աշխարհումս: Աշխարհիս թէ գիտունները և թէ յիմարները ճանաչելով նրան, ամբողջ հոգւով ընդունեցին այն, ընդունելով ուրախացան յուրախութիւն մեծ և այդ ուրախութիւնը փոխարինեց նրանց հոգու միջհեթմանոսական յուսահատութեան և անյայտութեան կարօտը, որոնք դադարեցին անհասնդատացնել, իրրեւ աւելորդ համարուած այս հարցերը՝ «ինչ է կեանքը, դէպի ո՞ւր է տանում և ինչո՞ւ համար է նա», քանի որ նրանց համար յայտնի եղաւ կեանքի բարձր նշանակութիւնը և նրա նպատակը դադարեց հանելուկ լինելուց, բայց և ընդ նմին ընտանեկան դժբաղդութիւններն ու վշտերը դիւրին և դիւրատար թուացին: Հալածեալներն ամեն կերպ ենթարկուում էին քաղցի, ծարաւի, մերկութեան, ծեծի ու կոփահարութեան, բարեսրտութեամբ համբերում էին, բամբասւողներն աղօթում էին և նզովեալները փառարանում (Ա. Կորնթ. Գ. 11—13). * յօ-

* «Մինչև ցայսօր ժամանակի՝ և՛ քաղցեալ և ծարաւեացաք, և՛ մերկ գնացաք, եւ կառափնահարեցաք և՛ անհանգիստ եղեաք. եւ աշխատեցաք ձեռօք մերովք. բամբասէին զմեզ, օրհնէաք. հալածէն, յանձն առնուաք. Հայհոյէին, աղաչէաք, իրրեւ առակ նշանակի եղեաք ամենայն աշխարհի, ամենեցուն փարեիլի լինել մենչև ցայժմ:» (Ա. Կորնթ. Գ. 11, 12, 13.)

շոտուողները Բարձրեային զոհարանական օրհներգութիւններ էին երգում: Հրկիզեայները շշնշում էին խաղաղութեան և ընդհանուր ներման խօսքեր: Ի նկատի առնելով ընդհանուր մեծ նպատակը՝ նրանք միաբանական հասարակութիւն կազմեցին, որի մէջ մի հոգի կար, և կազմեցին այն եկեղեցու հաստատուն և անդրդուելի հիմն, որի գլուխն ինքը Քրիստոսն է և որին, Տիրոջ խօսքի համաձայն՝ զրուէք դժոխոց ոչ կարեն յաղթահարել:

Այս կամ այն վարդապետութիւնը, որ վերաբերում է մտքի և կեանքի սկզբնական հարցերին, երբէք չի մնում առանց ազդեցութեան այն մարդկանց կեանքի վրայ, որոնք նրան իւրացրել են, և այդ ազդեցութեան բնաւորութեամբ էլ որոշուում է վարդապետութեան անարդարութիւնը և կամ ձշմարտութիւնը: Կեղծիքի վրայ հիմնուած վարդապետութիւնը նոյնպիսի կեղծ ընթացք է տալիս և մտքերին, զգացումներին և առ հասարակ իւր հեռեողների հոգևոր կեանքի ամեն հոսանքին, առաջնորդում է նրանց դէպի պարսաւելի և անխոհեմ գործունէութիւն և միշտ մարդկային բաղդաւորութեան թշնամի է հանդիսանում: Ձշմարիտ վարդապետութեան հետ անբաժան են հակադիր հեռեաբար և բարերար հեռեանքները: Նթէ

այդպէս է, ուրեմն այն փոխադարձ բարերար ազդեցութիւնը, որը հետեանք է աւետարանական վարդապետութեան կեանքի նպատակի մասին, իւր առաջին հաւատացեալ անձանց կեանքի վերաբերմամբ, հիմնաւորապէս յայտնի է կացուցանում նրա ճշմարտութեան անվիճելի ապացոյցը:

Աւետարանական վարդապետութիւնը պարզ կերպով ակնյայտնի է կացուցանում կեանքի վախճանական նպատակը, և իւրաքանչիւր աւետարանին ծանօթ անձն չի կարող չիմանալ թէ ինչից է այն: Բայց իմանալ նպատակը չի նշանակում հասնել նրան: Կարելի է ճիշտ ծանօթութիւն ունենալ նպատակի մասին, բայց ընդհմին ոչ միայն մտտենալ նրան, այլ միշտ հեռով և հեռով փախչել նրանից: Կեանքի նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է իմանալ և այն միջոցները, որոնք տանում են դէպի նա, և անհրաժեշտ է օգտուել այն միջոցներից: Աւետարանը ևս ցոյց է տալիս այդ միջոցները: Աւետարանն ուսուցանում է, որ մարդս պարտաւոր է հաւատալ և սիրել, եթէ կամենում է լուսարանել իւր համար կեանքի նշանակութիւնը և հասնել նրա վախճանական նպատակին: Աւետարանն ուսուցանում է, որ հաւատոյ և սիրոյ ճանապարհն է այն միակ ճա-

Նստաբարհը, որն առաջնորդում է մեզ անկեղ-
ծօրէն կցորդուիլ—միանալ Երկնաւոր Հօր,
այն է՝ Աստուծոյ Հեռ:

